

Ewa Bokiniec, Wojciech Chudziak, Krzysztof Cyrek, Jacek Gackowski

Sprawozdanie z ratowniczych prac wykopaliskowych przeprowadzonych w 2000 roku w strefie planowanej budowy autostrady A-1 na odcinku województwa kujawsko-pomorskiego (b. woj. toruńskie)

Wstęp

Archeologiczne badania ratownicze w liniach rozgraniczających zaprojektowany pas drogowy autostrady A1 na terenie woj. kujawsko-pomorskiego, w obrębie byłego woj. toruńskiego (95,5 - 136,2 km), podjęto w czwartym kwartale 1999 roku, w wyniku podpisania kolejnej umowy między Agencją Budowy i Eksploatacji Autostrad w Warszawie a Uniwersytetem Mikołaja Kopernika w Toruniu (AC/51/99 z dnia 2.08.1999 roku)¹. Przedmiotem umowy była szerokopłaszczyznowa eksploracja wykopaliskowa 17 stanowisk archeologicznych obejmujących obszar o powierzchni około 22,2 ha, w całości usytuowany w obrębie historycznej ziemi chełmińskiej (ryc. 1). Wytypowane do badań stanowiska charakteryzowały się dość zróżnicowanymi warunkami fizjograficznymi uzależnionymi przede wszystkim od położenia geomorfologicznego. Przeważały tu zwłaszcza dwa typy krajobrazów: terasowo-doliny z mało urozmaiconą rzeźbą terenu i przewagą gleb piaszczystych (pięć stanowisk usytuowanych w Dolinie Dolnej Wisły, mezoregion Kotlina Grudziądzka) oraz wysoczyznowy, gdzie w obrębie form przykrawędziowych i stokowych dominowały głównie utwory gliniaste i piaszczysto-gliniaste (12 stanowisk zlokalizowanych na Pojezierzu Chełmińskim). Mimo ilościowej przewagi stanowisk usytuowanych na terenach wysoczyznowych, większa część powierzchni terenu w umowie przewidzianego do eksploracji wykopaliskowej występowała w obrębie teras nadwiślańskich (13,15 ha), co związane było głównie z ponadprzeciętną wielkością stanowisk zlokalizowanych w tej strefie. Pod względem wielkości charakteryzowały się one dość znacznym zróżnicowaniem; niemal połowę stanowiły stanowiska o niewielkim areale nie przekraczającym 25 arów (siedem stanowisk), obszar sześciu stanowisk mieścił się w granicach od 25 do 75 arów, a jedynie w czterech przypadkach

* Ryciny: 1-4, 6, 8, 12, 13, 15-19, 23, 24, 29-34, 37, 41-44 zamieszczone są na str. 314-329 kolorowej wkładki

¹ Wcześniej podpisano umowę dotyczącą realizacji ratowniczych prac wykopaliskowych w strefie planowanego przebiegu autostrady w obrębie byłego woj. bydgoskiego (AC/84/98 z dnia 6.10.1998 roku).

ich powierzchnia była znacznie większa (ryc. 2). Największą przestrzeń przeznaczoną do szerokopłaszczyznowych badań wykopaliskowych stwierdzono w miejscowości Ruda niedaleko Grudziądza, gdzie w liniach rozgraniczających pas drogowy autostrady znalazło się 9 ha powierzchni stanowiska (stanowisko 3-6).

W 2000 roku eksplorację wykopaliskową na odcinku byłego woj. toruńskiego prowadzono od 5 kwietnia do 10 października, kiedy to ze względu na trudności finansowe decyzją Prezesa Agencji Budowy i Eksploatacji Autostrad w Warszawie przerwano prace terenowe². Pracami badawczymi w terenie kierowali pracownicy Instytutu Archeologii i Etnologii UMK w Toruniu oraz Muzeum w Olsztynie, a nadzór merytoryczny nad przebiegiem prac sprawował Zespół do Badań A-1 działający przy UMK, w skład którego wchodzi archeolodzy o różnych zainteresowaniach chronologiczno-kulturowych: epoka kamienia i wczesna epoka brązu (prof. dr hab. K. Cyrek), młodsze okresy epoki brązu i początek epoki żelaza (dr J. Gackowski), młodszy okres przedrzymski i okres wpływów rzymskich (mgr E. Bokinić) oraz średniowiecze i czasy nowożytne (prof. dr hab. W. Chudziak). W pracach brali również udział studenci oraz absolwenci UMK w Toruniu, tworząc zasadniczy trzon ekip technicznych. W przypadku jednego stanowiska (Bocień, stan. 5) podwykonawcą badań terenowych był Instytut Archeologii Uniwersytetu Warszawskiego, co uregulowano odrębną umową między obu uczelniami. Dokumentację z badań oraz inwentaryzację materiału źródłowego wykonywano zgodnie z zasadami wypracowanymi przez zespół archeologów z IAI UMK w Toruniu³. W celu sprawniejszego przebiegu prac wykopaliskowych większe stanowiska (powyżej 1 ha powierzchni) podzielono na niezależne, oddzielnie inwentaryzowane odcinki badawcze (Szynych, stan. 13A i B; Szynych, stan. 12 A, B i C; Sztynwag, stan. A i B oraz Ruda, stan. A, B, C i D). Zgodnie z wypracowanym na odcinku "bydgoskim" modelem postępowania badawczego eksplorację prowadzono ćwiartkami w ramach siatki arowej przyporządkowanej siatce kilometrowej według współrzędnych "65", wykorzystywanej również do szczegółowej inwentaryzacji przestrzeni reliktovej, występujących w jej obrębie materiałów źródłowych oraz prób do badań specjalistycznych.

Zgodnie z harmonogramem prac badawczych do 10 października 2000 roku szerokopłaszczyznową eksploracją objęto 18,7 ha powierzchni w obrębie 12 stanowisk archeologicznych. W przypadku dziewięciu stanowisk prace badawcze zakończono (Szynych, stan. 11-13; Sztynwag, stan. 4; Sarnowo, stan. 12 i 15; Lisewo, stan. 26; Kamionki Duże, stan. 2; Bocień, stan. 5). Na trzech stanowiskach będą one kontynuowane (Rogowo, stan. 23; Płachawy, stan. 25; Ruda, stan. 3(6)). Jak dotąd, prac wykopaliskowych nie podjęto na pięciu stanowiskach o łącznej powierzchni 185 arów. Wielkość przestrzeni reliktovej stanowisk, na których zakończono już prace eksploracyjne, różniła się znacznie w stosunku do powierzchni preliminowanych w umowie, co spowodowane zostało jej korektą w trakcie prowadzenia badań. W przypadku sześciu stanowisk uznano zasadność szerszej eksploracji niż to zakładano wstępnie (Bocień, stan. 5; Sarnowo, stan. 12 i 15; Sztynwag, stan. 4; Szynych, stan. 12 i 13); dla pozostałych punktów terenowych zredukowano wielkość obszaru przeznaczoną do badań wykopaliskowych (Szynych, stan. 11; Kamionki Duże, stan. 2; Lisewo, stan. 26). Biorąc pod uwagę wielkość powierzchni przebadanej oraz wprowadzone korekty dotyczące zakresu prac terenowych można przyjąć, że na odcinku "toruńskim" do końca realizacji prac pozostało jeszcze co najmniej 8 ha powierzchni badawczej.

² Prace badawcze na odcinku "toruńskim" podjęto już jesienią 1999 roku. Eksploracją objęto wówczas jedynie 154,5 ara powierzchni na stanowisku 23 w Rogowie. Wyniki tych prac również przedstawiono w niniejszym raporcie.

³ W. Chudziak, S. Kukawka, J. Olczak, *Wytyczne dla prowadzących ratownicze badania wykopaliskowe w strefie woj. kujawsko-pomorskiego*, (maszynopis w Instytucie Archeologii i Etnologii UMK), Toruń 1999.

Tabela 1.
Zestawienie stanowisk
archeologicznych
badanych ratowniczo
w strefie
planowanej autostrady
A-1
na odcinku
woj. kujawsko-
pomorskiego
(b. woj. toruńskie)

Miejscowość	Nr stanowiska	Badana powierzchnia (ary)	Liczba obiektów	Liczba dołków posłupowych	Zasieg warstwy (E1) (ary)	Zasieg warstwy (E2) (ary)	Liczba faktów kulturowych
Bocień	5	96	165	46	28	-	5
Kamionki Duże	2	44	143	41	34	-	5
Lisewo	26	40,5	81	5	15	0,25	5
Płachawy	25	83,5	63	11	44,75	11,25	3
Rogowo	23	555,5	2958	861	345	6	12
Ruda	3-6	285,4	2417	789	203,2	38,25	11
Sarnowo	12	12,2	2	-	4	-	3
Sarnowo	15	36	14	10	16,75	8,5	4
Sztynwag	4	146,9	1280	369	79,5	43,9	10
Szynych	11	11	16	3	5,5	-	1
Szynych	12	286	1495	538	123,25	75,25	5
Szynych	13	270	1483	654	37	192,5	11
Razem		1867	10117	3327	972,95	375,9	75

Stanowiska	Pradzieje	Neolit	SCHN	EB	EB/ WEŻ	WEŻ	SOPR	MOPR	MOPR/ OWR	OWR	WŚ	WŚ/ PŚ	PŚ	PŚ/ ON	ON	OW
Bocień, stan. 5		5602			532			460			402				518	
Kamionki Duże, stan. 2		1573	160	115				22							10	
Lisewo, stan. 26		37	4			730		692			216		56		99	
Płachawy, stan. 25	23						4549						10		5	
Rogowo, stan. 23		3209		7			494	132		13841			7		226	
Ruda, stan. 3-6		405	9	241			39151	2		14	3		146		69	1
Sarnowo, stan. 12	3						76						3		4	
Sarnowo, stan. 15		1749	2	3			84	6					3		16	
Sztynwag, stan. 4	3	7755	86	306	277	16		41		2	3		984		232	192
Szynych, stan. 11								172								
Szynych, stan. 12		449	5	27	73	104	1626	44833	2572	2600	6	4	23	16	1489	1
Szynych, stan. 13		1329	39	373			16258	23719		1164	105		84	371	10179	
Razem	29	22108	305	1072	882	850	62238	70079	2572	17621	735	4	1316	387	12847	194

Tabela 2. Zestawienie chronologiczne i liczbowe ceramiki naczyniowej ze stanowisk archeologicznych badanych ratowniczo w strefie planowanej autostrady A-1 na odcinku woj. kujawsko-pomorskiego (b. woj. toruńskie)*

Podobnie, jak na odcinku "bydgoskim", wartość poznawcza stanowisk badanych na obszarze dawnego woj. toruńskiego przedstawia się bardzo różnorodnie. Większość ze zbadanych punktów terenowych użytkowana była wielokrotnie, z różną intensywnością i w różny sposób, co odzwierciedlone zostało w dużym zróżnicowaniu formalnym śladów zasiedlenia. W sumie, oznaczono i zadokumentowano ponad 10300 obiektów osadniczych i sepulkralnych, występujących głównie w obrębie osad jam zróżnicowanych pod względem kształtu, wymiarów, struktury wypełnienia i pierwotnego przeznaczenia (jamy mieszkalne, gospodarcze, paleniska, studnie itp.; ryc. 3). Wśród nich najliczniej występowały dołki posłupowe (3327 jam, około 32,2% wszystkich obiektów), z których wiele tworzyło układy funkcjonalne będące pozostałością zabudowy naziemnej (np. Bocień, stan. 5; Rogowo,

* Przeporządkowanie chronologiczne materiałów ceramicznych ma wstępny, roboczy charakter.

Wykaz skrótów: SCHN – schyłkowy neolit; EB – epoka brązu; WEŻ (wczesna epoka żelaza); SOPR – starszy okres przedrzymski; MOPR – młodszy okres przedrzymski; OWR – okres wpływów rzymskich; WŚ – wczesne średniowiecze; PŚ – późne średniowiecze; ON – okres nowożytny; OW – okres współczesny.

stan. 23; ryc. 4). Osobną grupę obiektów tworzyły groby występujące kompleksowo w ramach cmentarzyska birtualnego rozpoznanego w Rogowie, stan. 23 (groby szkieletowe oraz ciałopalne popielnicowe i bezpopielnicowe kultury wielbarskiej), a także pojedynczo, co stwierdzono na wielokulturowych stan. 12 i 13 w Szynych (groby ciałopalne, jamowe i popielnicowe kultury oksywskiej), w Rudzie, stan. 3-6 (grób ciałopalny popielnicowy kultury lużyckiej) oraz Rogowie, stan. 23 (grób szkieletowy kultury amfor kulistych).

Większość z odkrytych obiektów zalegała w obrębie ciągłych lub strefowo układających się warstw kulturowych o rozmaitej genezie. Ich miąższość i złożoność stratygraficzna oraz chronologiczno-kulturowa była bardzo zróżnicowana, jednak największa – na stanowiskach usytuowanych w strefie zalegania gleb piaszczystych o fluwialnym i eolicznym pochodzeniu (terasy nadwiślańskie). Tam też uchwycono największe powierzchnie, na których występowały "proste" i "złożone" warstwy kulturowe. Przeważającą ich obecność stwierdzono na stanowisku w miejscowości Szynych (stan. 13), gdzie zarejestrowano je na powierzchni 192,5 ara, to jest na ponad 71% całego przebadanego stanowiska. W sumie w obrębie wszystkich badanych stanowisk zarejestrowano 935,95 ara warstwy "prostej" (E1) oraz 373,9 ara warstwy "złożonej" (E2). W przypadku 558,8 ara badanych powierzchni nie stwierdzono żadnych nawarstwień kulturowych, co związane było głównie z silnie zaawansowanymi procesami degradacji stanowisk.

Odkryte na badanym odcinku autostrady ślady działalności człowieka datowane są od schyłkowego paleolitu do czasów współczesnych włącznie. Najwięcej punktów osadniczych pochodziło z neolitu (kultura pucharów lejkowatych), młodszego okresu przedrzymskiego (kultura oksywska) i czasów nowożytnych, najmniej z okresu wczesnego średniowiecza. Podobnie niewiele punktów osadniczych stwierdzono w przypadku pozostałości osadnictwa schyłkowopaleolitycznego i mezolitycznego (dwa stanowiska). Biorąc pod uwagę charakter przestrzeni reliktywnej, większość rozpoznanych punktów osadniczych zaklasyfikowano do kategorii osad. Na jednym stanowisku rozpoznano cmentarzysko birtualne kultury wielbarskiej (Rogowo, stan. 23), w trzech przypadkach wystąpiły pojedyncze bezpopielnicowe groby jamowe (Szynych, stan. 12 i 13) i popielnicowe (Ruda, stan. 3 - 6; Szynych stan. 12).

W wyniku przeprowadzonych badań wykopaliskowych ustalono, że większość stanowisk ma charakter wielofazowy. Średnio na każdym stanowisku odkryto materiały źródłowe należące do 6 - 7 horyzontów chronologiczno-kulturowych. Największą ich liczbę zarejestrowano na stanowisku 23 w Rogowie, gdzie na powierzchni ponad 555 arów zidentyfikowano ślady osadnictwa neolitycznego (punkty osadnicze kultury ceramiki wstęgowej rytej, kultury późnej ceramiki wstęgowej, kultury pucharów lejkowatych, kultury amfor kulistych, grób szkieletowy kultury amfor kulistych), z wczesnej epoki brązu (punkt osadniczy kultury iwieńskiej), wczesnej epoki żelaza (punkt osadniczy kultury pomorskiej), wczesnego okresu wpływów rzymskich (osada i cmentarzysko kultury wielbarskiej), okresów wczesno- i późnośredniowiecznego oraz z czasów nowożytnych (punkty osadnicze), w sumie 12 zróżnicowanych chronologicznie faktów kulturowych odzwierciedlających wielokrotne wykorzystanie tego miejsca. Dość duże zróżnicowanie chronologiczno-kulturowe stwierdzono także w przypadku niektórych stanowisk usytuowanych na piaszczystych terasach nadwiślańskich (Szynych, stan. 13 - 11 faktów kulturowych; Sztynwag, stan. 4 - 10 faktów kulturowych; Ruda, stan. 3 - 6 - 11 faktów kulturowych).

W realizacji prac badawczych udział wzięli przedstawiciele także innych dyscyplin badawczych, m.in. antropologzy (Zakład Antropologii Instytutu Ekologii i Ochrony Środowiska UMK w Toruniu), archeozoolodzy (Instytut Archeologii i Etnologii PAN w Poznaniu), geografowie (Instytut Geografii UMK w Toruniu), dendrolodzy (Pracownia Dendrochronologiczna Instytutu Ekologii i Ochrony Środowiska UMK w Toruniu), paleopedolodzy (Zakład Gleboznawstwa Instytutu Ekologii i Ochrony Środowiska UMK w Toruniu) i paleobotanicy (Pracownia Palinologiczna Instytutu Geografii UMK w Toruniu, Pracownia Rekonstrukcji Środowiska Przyrodniczego Instytutu Archeologii i Etnologii

UMK w Toruniu). Jako obowiązujący standard przyjęto zatem wykonywanie ekspertyz glebowych połączonych z analizami fosforowymi materii pobieranej we wszystkich obiektach osadniczych (prof. R. Bednarek) i analizę makroszczątków pozyskanych z próbek pochodzących również ze wszystkich eksplorowanych obiektów (dr M. Polcyn). Podobnie, jak w przypadku badań prowadzonych wcześniej na odcinku bydgoskim analizę zwierzęcych szczątków kostnych przeprowadził dr D. Makowiecki, a przynależność gatunkową węgla drzewnych określił mgr D. Kamiński. Analizy radiowęglowe wykonywane są przez zespół kierowany przez dr N.N. Kovalyukha w Laboratorium ¹⁴C w Kijowie na Ukrainie.

Epoka kamienia i początek epoki brązu

Wśród 12 badanych stanowisk, na ośmiu odkryto pozostałości osadnictwa z epoki kamienia. Są to zarówno pojedyncze fragmenty naczyń ceramicznych lub wyroby krzemienne, jak również stałe obiekty kulturowe, czy krzemienie. W poniższej tabeli zestawione są stanowiska, na których odkryto ślady osadnictwa z różnych faz i różnych kultur epoki kamienia.

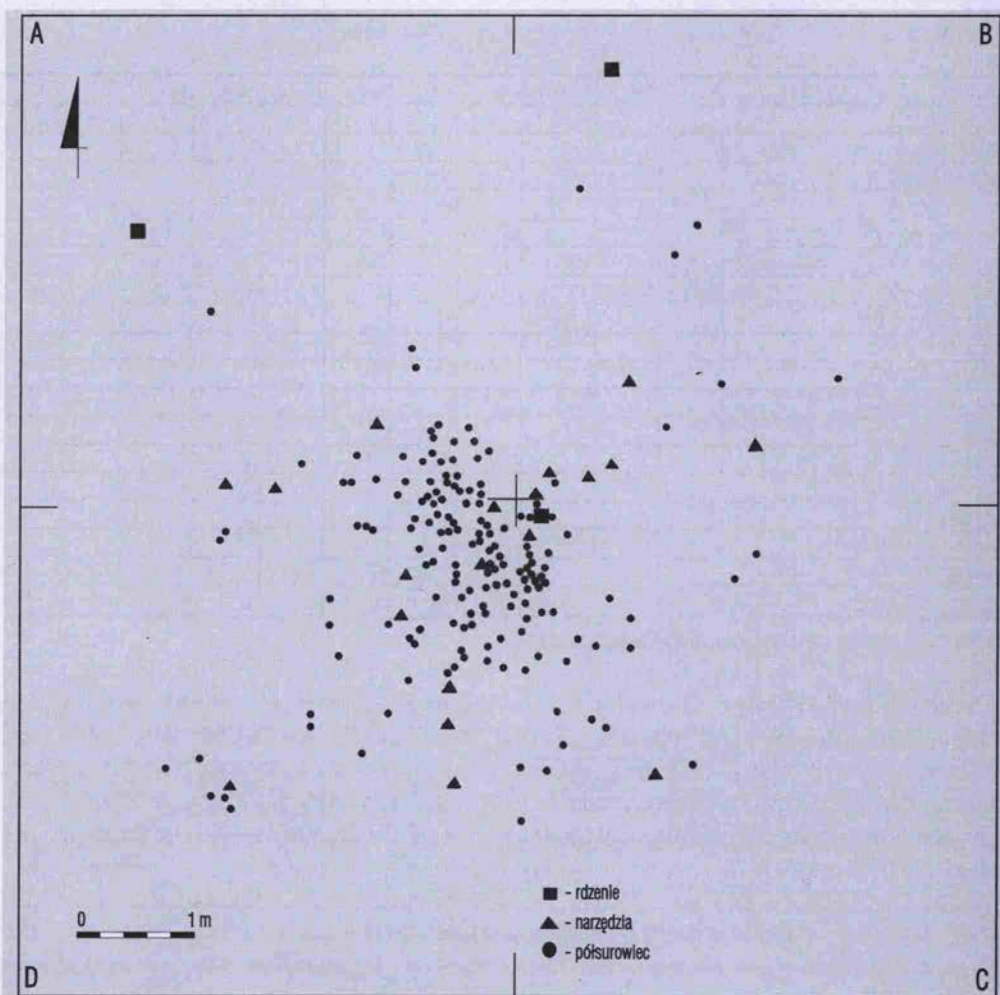
	KŚ	PM	KCWR	KL	KPL	KAK	KCSZ	SCHN	WB	KI	KT
Bocień, stan. 5			5602								
Kamionki Duże, stan. 2, N część		X			1290	5		150	100		
Kamionki Duże, stan. 2, S część		X			280			10	15		
Lisewo, stan. 26					36			4		4	
Płachawy, stan. 25				x?							
Rogowo, stan. 23					x	3000			x		
Ruda, stan. 3-6 A					6	2	x	8	3		
Ruda, stan. 3-6 B					13	1		8	3	9	
Ruda, stan. 3-6 C					164	30		5	10		44
Ruda, stan. 3-6 D					183				2		78
Sarnowo, stan. 12					x						
Sarnowo, stan. 15					1700						
Sztynwag, stan. 4a					706	34	65	60	30	57	116
Sztynwag, stan. 4b					6077	53	16	26	1	8	94
Szynych, stan. 12 A					x	x					
Szynych, stan. 12 B					x	x					
Szynych, stan. 13 A	x	X			1138	62	6		x		
Szynych, stan. 13 B	x				145	312	25	17	x		

Tabela 3. Kultury archeologiczne i fazy epoki kamienia na badanych stanowiskach*

Najliczniej jamy kulturowe z epoki kamienia występują na stanowiskach: Rogowo, stan. 23 (2958 obiektów), Ruda, stan. 3 - 6 (2417 obiektów), Szynych, stan. 13 (1307 obiektów), Sztynwag, stan. 4 (1280 obiektów) i Szynych, stan. 12 (957 obiektów). Tak duże ilości stałych obiektów kulturowych wynikają zarówno z szerokopłaszczyznowego charakteru prac wykopaliskowych, jak również z intensywności, przeważnie neolitycznego, osadnictwa wchodzącego w skład skupiska osadniczego na ziemi chełmińskiej (S. Kukawka 1997).

* Wykaz skrótów: KŚ – kultura świderska; PM – postmaglemoska; KL – lendzielska; KPL – kultura pucharów lejkowatych; KAK – kultura amfor kulistych; KCSZ – kultura ceramiki sznurowej; SCHN – schyłkowy neolit; WB – wczesna epoka brązu; KI – kultura iwieńska; KT – kultura trzciniecka. Cyfry w tabeli oznaczają liczebność inwentarzy ceramicznych; x – obecność wyrobów krzemiennych lub ceramicznych bez podania ich liczby.

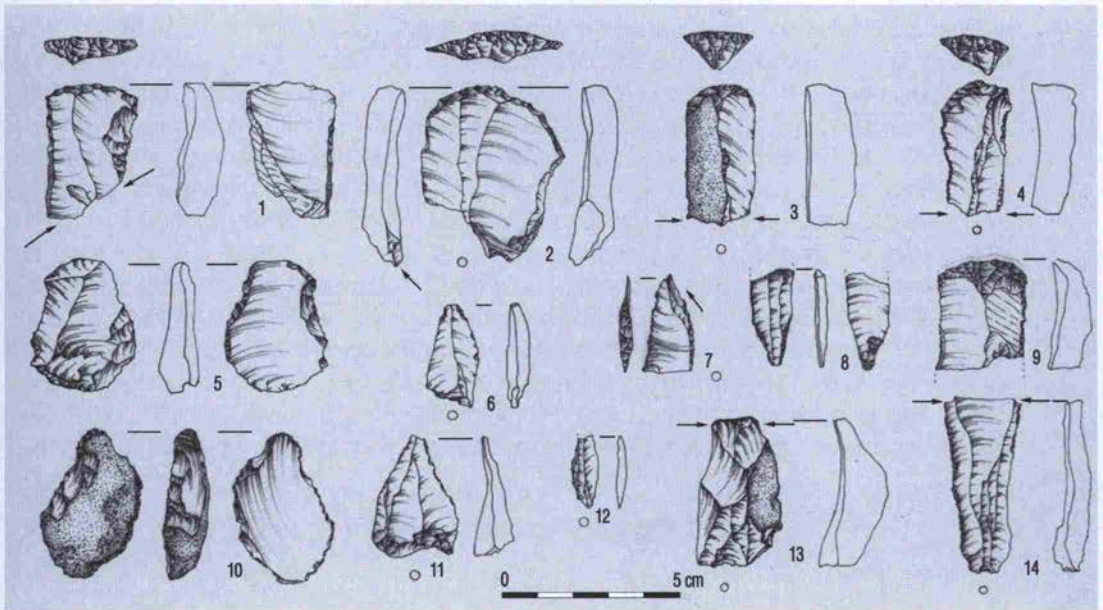
Okazało się jednak, że na badanym terenie zachowały się również starsze ślady osadnictwa. Należy przy tym zaznaczyć, że w dolinie Wisły od Torunia do Gdańska, przed podjęciem prac na przyszłej autostradzie, znanych było tylko około 10 punktów osadniczych paleolitu schyłkowego, z których żaden nie został przebadany metodą wykopaliskową (R. Schild 1975, ryc. 67; M. Kobusiewicz 1999, mapy 2 i 3). Pod względem bogactwa materiałów schyłkowopaleolitycznych wyróżnia się stan. 13 w Szynychu, zlokalizowane na zwydmionym ostańcu najniższej w tej okolicy, nadzalewowej terasy doliny Wisły. Spośród 30 jednostek stratygraficznych (rozumianych tutaj jako warstwy częściowo tożsame z tradycyjnie wyróżnianymi warstwami kulturowymi) w obrębie 20. warstwy natrafiono na znaleziska schyłkowopaleolityczne. Tworzył ją poziom iluwialny kopalnej gleby bielcowej o prawdopodobnie atlantyckiej genezie. Wyroby krzemienne wystąpiły w postaci pięciu koncentracji o różnej liczebności i różnym stopniu zwartości. Na podstawie tych dwóch kryteriów oraz wstępnej analizy struktury inwentarzy tworzących poszczególne koncentracje, trzy z nich można uznać za krzemienice, pozostałe natomiast to skupiska o nieokreślonym charakterze. Najlepiej zachowała się krzemienica nr 2

Ryc.5. Szynych, gm. Grudziądz, stan. 13 B. Planigrafia schyłkowopaleolitycznej krzemienicy nr 2

(ryc. 5) licząca 417 wyrobów, wśród których ponad połowę stanowiły łuski, co świadczy o intensywnej obróbce surowca krzemienego właśnie w tym miejscu. Obok półsurowca i rdzeni w jej skład wchodziły również narzędzia retuszowane, z wyraźną dominacją rylców, przy zupełnym braku drapaczy. Taka struktura zespołu sugeruje określoną jego funkcję, prawdopodobnie związaną z obróbką kości lub drewna. Jest też na stanowisku krzemienica z przewagą – wśród narzędzi – drapaczy, co świadczy o funkcjonalnym zróżnicowaniu poszczególnych obiektów.

Unikatowym znaleziskiem jest obiekt 365 usytuowany kilkadziesiąt metrów od opisanych krzemienic, w brzeżnej strefie starorzecza Wisły. W obrębie piasków warstwowych ze śladami wodnego podsiąkania, bezpośrednio powyżej poziomu utworów biogenicznych leżał potężny gład polodowcowy o płaskiej górnej powierzchni (ryc. 6). Silne, naturalne zniszczenie całej powierzchni gładzi uniemożliwia jego dokładną obserwację i wykrycie ewentualnych śladów intencjonalnej obróbki przez człowieka. Tym niemniej wydaje się, że jego zarys ma kształt nienaturalnie "kanciasty", co sugeruje celowe ukształtowanie. Równie nienaturalne jest silne zagładzenie górnej powierzchni kamienia.

Ryc. 7. Szumy, gm. Grudziądz, stan. 13 A - B. Wybór schyłkowopaleolitycznych i mezolitycznych (7, 12) wyrobów z całego stanowiska. Rys. M. Sudol

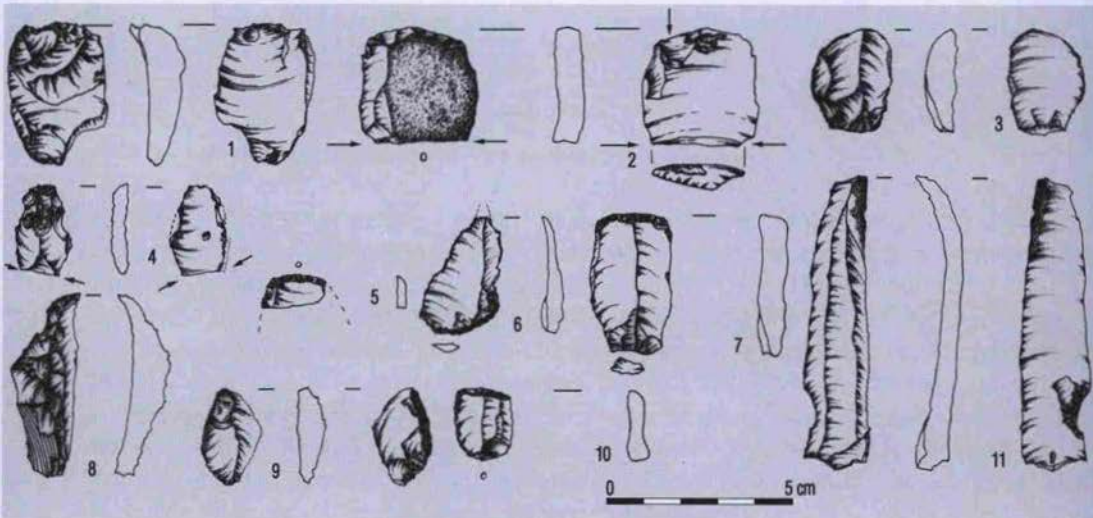
Obok tego gładzi znajdował się inny, mniejszy eratyk (siedzisko?), granitowy tłuczek oraz mało charakterystyczny krzemieny odłupek. Opisane artefakty pozwalają przypuszczać, że mamy tutaj do czynienia z miejscem obróbki (przeróbki) tuszy upolowanych zwierząt (?), zabiegiem powszechnie spotykanym w obrębie obozowisk schyłkowopaleolitycznych myśliwych. Dodatkowym argumentem za paleolitycznym charakterem tego znaleziska jest jego pozycja stratygraficzna na granicy aluwialnych i eolicznych późnoplejstocenijskich utworów piaszczystych.

Na obecnym etapie badania stanowiska trudno zinterpretować wzajemne, przestrzenne relacje pomiędzy opisanymi wyżej obiektami. Z uwagi na stosowanie techniki dwupiętowego współnoodłupniowego rdzenia wiórowego, obecność drapaczy, rylców oraz pojedynczych dwukątowych ostrzy liściowatych z płaskim załuskaniem strony dolnej przy podstawie (ryc. 7), można omawiane inwentarze powiązać ze schyłkowopaleolityczną kulturą świderską. Ponieważ na stanowisku, poniżej

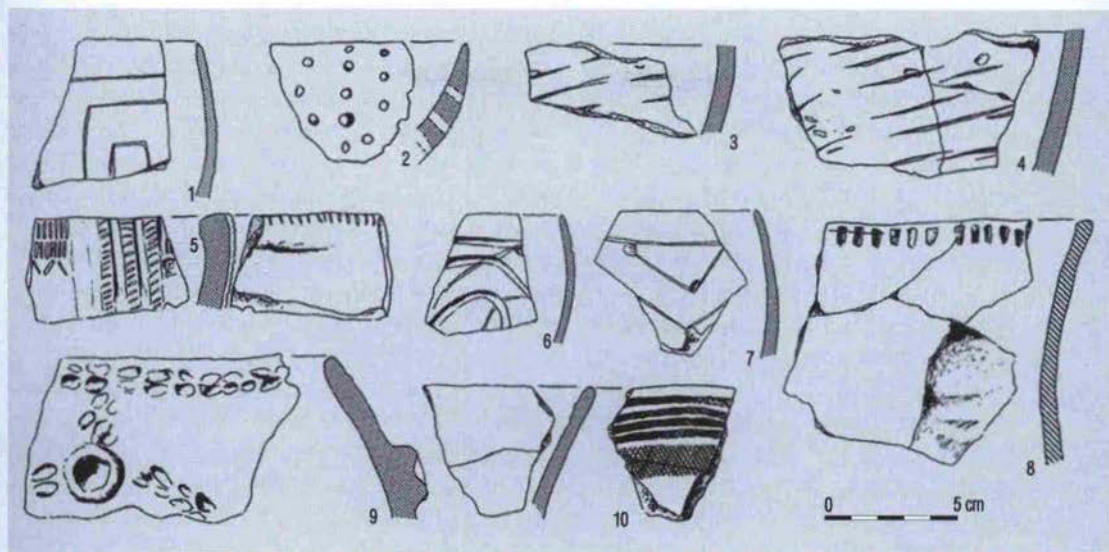
poziomu występowania opisanych wyrobów, zaobserwowano pozostałości gleby kopalnej przypominającej makroskopowo allerozdą glebę typu Ussello, można sądzić, że opisywane krzemienie pochodzą z chłodnej oscylacji vistulianu (Dryas III) lub nawet z początku okresu preborealnego. Na ten zresztą okres jest datowana większość stanowisk kultury świderskiej z obszaru środkowoeuropejskiego Niziu (J. K. Kozłowski, S. K. Kozłowski 1977). Również najbliższe Szynychowi (oddalone o kilka kilometrów w dół doliny Wisły) schyłkowopaleolityczne stan. 5 w Starych Marzach (badane w ramach bydgoskiego odcinka autostrady A - 1) jest stratygraficznie datowane na analogiczny okres. Tak więc stan. 13 w Szynychu i stan. 5 w Starych Marzach mogą być pierwszymi odkrytymi punktami osadniczymi w obrębie ewentualnej koncentracji schyłkowopaleolitycznego osadnictwa w dolinie Wisły między Chełmnem a Grudziądem z terytorialnymi powiązaniem i lokalizacyjnymi (dolina Wisły) analogiami do koncentracji stanowisk w okolicach Torunia.

Kolejna faza penetracji badanego rejonu miała miejsce w mezolocie, którego nikłe ślady odkryto w Szynychu na stan. 13B w postaci niewielkiego skupiska mało charakterystycznych (ale jednak mezolitycznych w swojej stylistyce) wytworów. Poza tym pojedyncze zbrojniki mezolityczne znaleziono w obrębie warstw z przewagą materiałów późniejszych w Szynychu na stan. 13 A i B oraz w Kamionkach Dużych na stan. 2. Są to półtylczaki, tylczaki (ryc. 7), trójkąty i trapezy charakterystyczne dla postmaglemoskich zespołów występujących na obszarze Pomorza Wschodniego (Z. Bagniewski 1987).

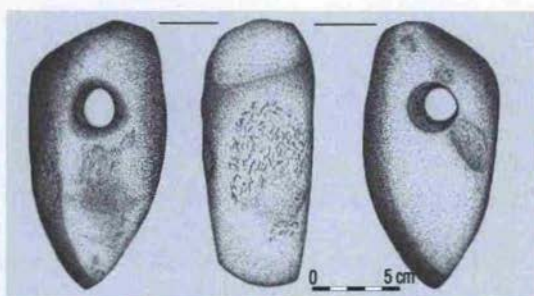
Obiekty neolityczne dominują na stan. 5 w Bocieniu. Leży ono na stoku morenowego wyniesienia, bezpośrednio nad zagłębieniem, które najprawdopodobniej było wypełnione wodą w okresie atlantyckim, kiedy istniało omawiane stanowisko. Wyróżniono na nim trzy warstwy kulturowe, z których dwie zawierały znaleziska kultury ceramiki wstęgowej rytej. Wśród 165 stałych obiektów kulturowych, 99 to obiekty kultury ceramiki wstęgowej rytej. Planigrafia świadczy o obecności dwóch koncentracji obiektów w części północnej i południowej stanowiska z niemal pustą przestrzenią pomiędzy nimi (ryc. 8). Wśród nich wyróżniono m.in. dom o konstrukcji słupowej (obiekt 152) o wymiarach 27 x 4 m i związane z nim glinianki oraz jamy gospodarcze. Glinianki, pełniąc funkcje jam śmietnikowych, w swym wypełnisku zawierały wyroby krzemienne, fragmenty żaren, tłuczki, rozcieracze, płytki szlifierskie, fragmenty ceramiki i zwierzęce kości. Wśród wyrobów krzemienianych, których znaleziono ponad 400, zwraca uwagę przewaga surowca czekoladowego, podobnie jak ma to miejsce na innych

Ryc. 9. Bocień, gm. Chełmno, stan. 5. Wybór wytworów krzemienianych z obiektu KAK nr 74. Rys. M. Sudoł

Ryc. 10.
 Bocień, gm. Chelmsza, stan. 5. Wybór ceramiki KCWR: 1, 2, 6, 7, 9;
 Szmych, gm. Grudziądz, stan. 13 A. Fragment ceramiki KPL: 8;
 Szmych, gm. Grudziądz, stan. 12 C. Fragment ceramiki KPL: 3, 4;
 Ruda, gm. Grudziądz, stan. 3 - 6 D. Fragment ceramiki KPL: 5;
 Rogowo, gm. Lubicz, stan. 23. Fragment ceramiki KAK: 10.
 Rys. M. Słupczewski

Ryc. 11. Płachawy, gm. Grudziądz, stan. 25. Asymetryczny topór kamienny (kultura lendzielska?). Rys. T. Wiśniewski

stanowiskach KCWR w obrębie Pojezierza Chelmińskiego (R. Kirkowski, 1987). Dobrym przykładem jest tutaj jama oznaczona jako obiekt 74, licząca 29 wyrobów z krzemienia czekoladowego, wśród których było 5 drapaczy, 1 huszczeń i 1 wiór z załuskaną wnątką oraz odłupki, wióry i łuski (ryc. 9).

Wstępna analiza ceramiki (5602 fragmentów) wykazała obecność ornamentu nutowego na ceramice cienkościennej (ryc. 10) oraz wstęg wypełnianych, co może być świadectwem obecności w Bocieniu II i III fazy rozwoju KCWR (A. Kulczycka-Leciejewiczowa 1968). Natomiast ceramika grubościenna najczęściej zdobiona jest ornamentem paznokciowo-guzkowym (ryc. 10: 9).

Ewentualnej penetracji późnej fazy KCWR w postaci elementów kultury lendzielskiej można dopatrywać się w pojedynczym znalezisku asymetrycznego topora kamiennego ze stan. 25 w Płachawach (ryc. 11), chociaż nie można wykluczyć jego związków z kulturą ceramiki sznurowej (?).

Niemal na wszystkich (z wyjątkiem dwóch) badanych stanowiskach odkryto pozostałości osadnictwa kultury pucharów lejkowatych (tab. 3). Taki stan rzeczy odpowiada dobrze rozpoznanemu osadnictwu tej kultury na obszarze ziemi chelmińskiej (S. Kukawka 1991, 1997; B. Wawrzykowska 1994). Poszczególne zbiory KPL mają zróżnicowany walor poznawczy ze względu na ich charakter funkcjonalny i stan zachowania. Na podstawie wstępnej analizy chronologicznej ich można określić na II i III fazę rozwoju tej kultury w omawianym regionie.

Najstarszy horyzont czasowy wytyczają materiały odkryte na wschodnim sklonie zwydmienia w północnej części stan. 13A w Szynychu. Chronologię tego zespołu, liczącego ponad 1000 fragmentów naczyń ceramicznych, określają komponenty w postaci stylistyki wczesnowiśrocznej z elementami w typie Toruń-Mokre (ryc. 10: 8) oraz dobrze czytelne zdobnictwo subneolityczne w formie ornamentu pasmowo-grzebykowego. Wszystkie te cechy pozwalają na łączenie tych materiałów z późną fazą II na ziemi chełmińskiej, co powinno się mieścić w przedziale czasowym około 3000-2800 lat *conv. bc* (S. Kukawka 1997). Pozostałe materiały KPL (około 350 fragmentów) w obrębie stan. 12 i 13 w Szynychu (w rzeczywistości jest to jeden kompleks osadniczy) tworzą luźną strefę osadniczą KPL, która może być śladem sezonowego i krótkotrwałego zasiedlenia tego terenu w okresie od schyłku fazy II i w fazie III. W ornamentyce naczyń uwidacznia się to jako komponent klasycznowiśroczny i zdobnictwo pasmowo-grzebykowe.

Z kolejnym etapem rozwojowym można łączyć mały zbiór 33 fragmentów ceramiki KPL na stan. 26 w Lisewie, gdzie czytelne są tradycje wczesnolubońskie w postaci motywów wykonanych przy pomocy sznura trójdzielnego. Podobną wymowę mają częściowo zrekonstruowany, odosobniony planigraficznie, typowy wczesnoluboński puchar na stan. 3-6 C w Rudzie. Materiały tego rodzaju wytyczają jeden z nurtów stylistycznych związany z fazą III B KPL na ziemi chełmińskiej, co przypada na około 2700/2650-2500 lat *conv. bc* (S. Kukawka 1991, s. 105-115). Komponent taki zauważalny jest również na stan. 2 w Kamionkach Dużych (południowa część ziemi chełmińskiej), skąd pochodzi 1850 fragmentów ceramiki KPL.

Z powyższym oraz z młodszym okresem synchronizowane są dwa duże zespoły ze stan. 15 w Sarnowie (ponad 1700 fragmentów naczyń ceramicznych) i ze stan. 4 w Sztynwagu (około 6780 fragmentów naczyń ceramicznych). Na tym ostatnim stanowisku zwraca uwagę stosunkowo duża liczba (45) stałych obiektów tej kultury zgrupowanych w centralnej części przebadanego obszaru. Datującym komponentem na obu stanowiskach jest stylistyka późno-epiwiśroczna, którą ogólnie można datować na fazę III B-C, czyli na około 2600-2400/2300 lat *conv. bc* (por. P. Chachlikowski 1994, s. 165-172; S. Kukawka 1997, s. 162(175)). W przypadku stanowiska 4 w Sztynwagu ze względu na zróżnicowanie obiektów osadniczych można założyć, że odkryte pozostałości to skutek wielokrotnego zasiedlenia tego terenu. Ponadto miejsce to znane jest z literatury przedmiotu jako duży zbiór ceramiki pochodzący z badań powierzchniowych, datowany na fazę III C rozwoju grupy chełmińskiej KPL (S. Kukawka 1991). Z tym horyzontem czasowym łączony jest także materiał z północnej części stanowiska 3(6 w Rudzie (odcinki C i D), wśród których czytelny jest komponent epiwiśroczny i leśny w postaci zdobnictwa powierzchniowego (ryc. 10: 5).

Na wspomnianym już stanowisku 2 Kamionki Duże wyróżniono strefę osadniczą KPL w formie obozowiska nad obecnie wyschniętym oczkiem wodnym. Ze względu na brak cech dystynktywnych w zakresie zdobnictwa, pozycja chronologiczna materiałów ceramicznych nie została bliżej ustalona, choć pewne przesłanki technologiczne wskazują na schyłkowy etap rozwoju KPL (faza lubońska). Ewentualnie z tą fazą osadnictwa można powiązać w Kamionkach Dużych 25 stałych obiektów kulturowych, 1570 fragmentów ceramiki oraz kilkadziesiąt wyrobów krzemienych i kamiennych.

Nowym jakościowo zjawiskiem na ziemi chełmińskiej, wymagającym dalszych badań, jest odkrycie na stanowisku 13 B w Szynychu dwóch fragmentów ceramiki określanych w materiałach kujawskich jako horyzont epipucharowy, czy też młodszy postpucharowy (A. Koško 1991).

W trakcie badań na stanowisku 23 w Rogowie zarejestrowano ślady osadnictwa związanego z bliżej nieokreśloną fazą kultury lendzielskiej w postaci pojedynczych fragmentów ceramiki, pochodzącej głównie z kompleksu glinianek. Jeden z tych obiektów, być może, wiąże się z KCWR (jeden fragment ceramiki?). Materiały kultury lendzielskiej (siedem fragmentów ceramiki) wystąpiły również na stanowisku 13 A w Szynychu na wtórnym złożu i wskazują na okazjonalną wówczas penetrację doliny Wisły.

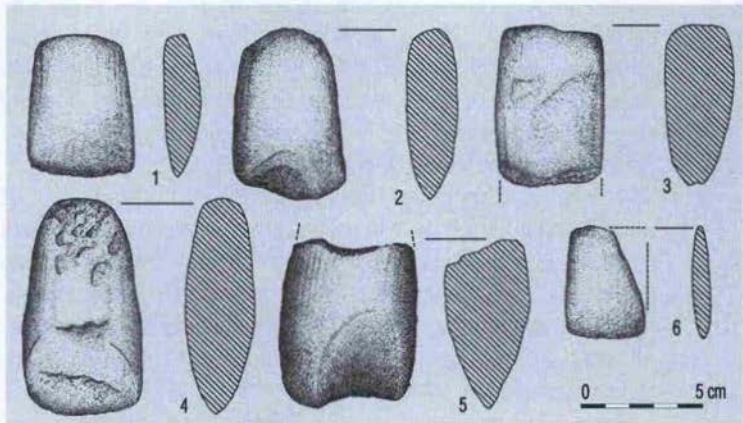
Jednym ze stanowisk o najwyższych walorach poznawczych na badanym odcinku przyszłej autostrady jest Rogowo stan. 23 (por. część dotyczącą okresu rzymskiego). Właśnie na tym, położonym na morenowym wyniesieniu stanowisku, natrafiono na bardzo interesujące pozostałości kilku kultur neolitycznych (KCWR, KPL i KAK), wśród których na szczególne wyróżnienie zasługują ślady osadnictwa kultury amfor kulistych (ryc. 12). Wśród pięciu stałych obiektów tej kultury (cztery z nich tworzyły zwartą koncentrację) wyróżnia się półziemianka, w której wypełnisku znaleziono około 3000 fragmentów ceramiki (ryc. 13) oraz silnie zniszczony szkieletowy pochówek (?) zwierzęcy (prawdopodobnie świnia lub psa?). W jamie tej, oznaczonej jako obiekt 19, kościom towarzyszyła warstwa węgla drzewnych oraz, jak się wydaje, wyposażenie w postaci 3 wiórów krzemieniowych z retuszem użytkowym, 1 wióra złamanego, 1 odłupka-odnawiaka oraz glinianego pucharka. Z powodu mało charakterystycznych cech tych wyrobów kulturowa przynależność opisywanego obiektu nie jest jasna i niekoniecznie musi być to obiekt KAK (pod uwagę należy brać jeszcze KL i KCSz). Prawdopodobnie z KAK wiąże się depozyt 16 doborowych wiórów krzemieniowych wykonanych z dobrego jakościowo krzemienia kredowego.

Poza Rogowem stan. 23 kultura amfor kulistych najliczniej jest reprezentowana na stan. 4a w Sztynwagu, gdzie oprócz pięciu obiektów jamowych i kilkudziesięciu fragmentów ceramiki, w obrębie warstwy kulturowej znaleziono kilka gładzonych siekierek krzemieniowych (ryc.14).

Również w Sztynwagu (stan. 4), Rudzie (stan. 3(6) oraz w Kamionkach Dużych (stan. 2) zanotowano po kilka stałych obiektów z wczesnej epoki brązu. W materiale ceramicznym wyróżniono elementy kultur trzcinieckiej i iwieńskiej.

Wart podkreślenia jest fakt odkrycia na stan. 13 w Szynychu naczyń ceramicznych o stylistyce łączącej cechy tradycji "wczesnobrązowych" i "leśnych". Materiały te od znanych zbiorów wczesnobrązowych różnią się technologią, a są podobne do materiałów niemeńskich. Analogiczny zbiór dotychczas znany był jedynie ze stanowiska w Kaczynosie (gm. Stare Pole; M. Hafka 1983, s. 178). Synkretyczne cechy tradycji z wczesnej epoki brązu i kultur leśnych widoczne są również w inwentarzu ceramicznym ze Starych Marz stan. 4. Możliwe jest więc, że badania na bydgosko-toruńskim odcinku przyszłej autostrady A-1 przyczynią się do określenia i wydzielenia nowej jednostki taksonomicznej nad dolną Wisłą, która wypełniłaby lukę kulturową istniejącą na tym obszarze w początkach epoki brązu (?).

Podsumowując, należy zwrócić uwagę na ogromny, oczywisty w tej sytuacji, ratowniczo-konserwatorski walor przeprowadzonych badań⁴. Podkreślenia wymaga odkrycie pozostałości schyłkowo-paleolitycznego osadnictwa, nieznanego dotychczas z badanego odcinka doliny Wisły. Również odkrycie bogatej w znaleziska osady KCWR stanowi cenne uzupełnienie najstarszych faz neolitycznego osadnictwa ziemi chełmińskiej. Zwraca uwagę liczne i bogate osadnictwo KPL oraz interesujące znaleziska KAK. Podkreślenia wymaga fakt odkrycia nieznanego dotychczas z ziemi chełmińskiej elementów kulturowych z wczesnej epoki brązu.

Ryc. 14. Sztynwag, gm. Grudziądz, stan. 4. Siekierki kamienne KAK. Rys. T. Wiśniewski

⁴ W przygotowaniu niniejszego opracowania współpracowali z autorem A. Bokiniec i M. Słupczewski.

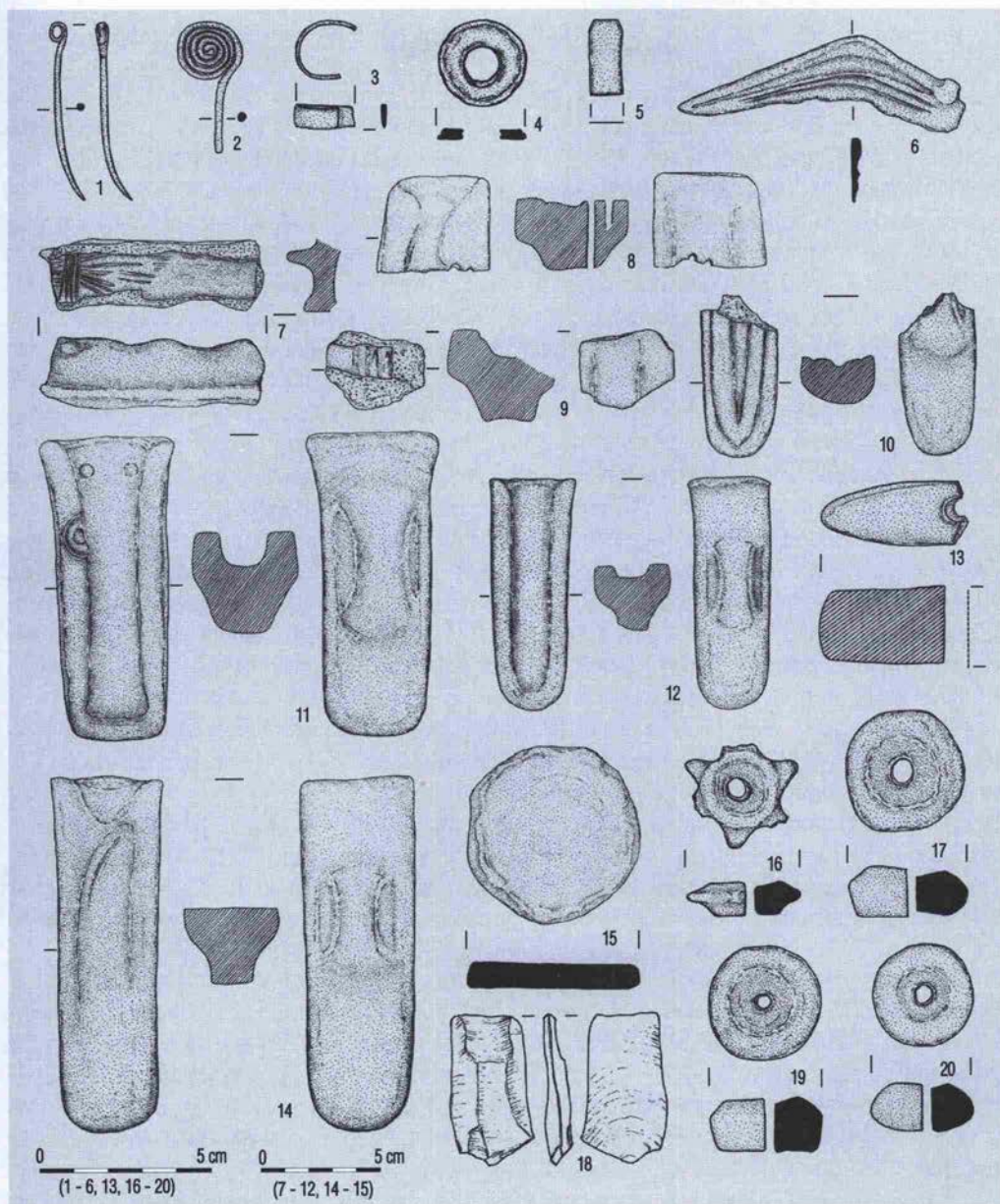
Młodsze okresy epoki brązu i początek epoki żelaza

Materiały źródłowe z młodszych okresów (IV i V) epoki brązu i/lub początku epoki żelaza odkryto na wszystkich badanych stanowiskach archeologicznych. Prawie wyłącznie są to pozostałości osad (lub też tylko śladów osadniczych) kultur łużyckiej i pomorskiej, które najczęściej odkrywano w kontekście znalezisk z innych epok i okresów. Pojedyncze pochówki ciałopalne, na jakie natrafiono podczas prac wykopaliskowych, wystąpiły w obrębie nawarstwień kulturowych niektórych eksplorowanych osad, nie zaś w postaci wydzielonych stref, sugerujących istnienie odrębnych cmentarzysk.

Pracami wykopaliskowymi objęto kilkanaście stanowisk archeologicznych rozlokowanych w obrębie dziewięciu miejscowości. Odnotowano dość zróżnicowane nasilenie występowania masowych materiałów ceramicznych (od trzech (Rogowo, gm. Lubicz, stan. 23) do ponad 39 000. ułamków na czyni (Ruda, gm. Grudziądz, stan. 3 - 6) i innych luźnych przedmiotów będących śladem osadnictwa cyklu łużycko-pomorskiego. Łącznie, ze wszystkich stanowisk pochodzi blisko 64 000 ułamków naczyń ceramicznych datowanych na młodsze okresy epoki brązu i początek epoki żelaza. W porównaniu z odcinkiem "bydgoskim" A-1 (na którym znaleziono około 49 000) jest to przyrost tego rodzaju źródeł o blisko 15 000 ułamków. O ile jednak w roku ubiegłym materiały kultury pomorskiej zdecydowanie przeważały nad "łużyckimi", o tyle obecnie jest odwrotnie. Przynajmniej w dwóch przypadkach możemy mówić o odkryciu bardzo bogatych osad kultury łużyckiej (Ruda, gm. Grudziądz, stan. 3 - 6) i kultury pomorskiej (Szynych, gm. Grudziądz, stan. 11 - 13, Płachawy, gm. Płużnica, stan. 25), z których wydobyty materiał źródłowy – po szczegółowym opracowaniu (w istotny sposób przyczyni się do rozjaśnienia niektórych problemów osadniczych młodszych okresów epoki brązu i końcowej fazy kultury pomorskiej. Zważywszy na charakter niniejszego raportu, postulowane zagadnienia badawcze, dotyczące ponownego spojrzenia na oblicze kulturowo-chronologiczne grupy chełmińskiej kultury łużyckiej i kultury pomorskiej, częściowo zostaną naświetlone poprzez źródła z niektórych opisanych niżej stanowisk.

Szczególnie interesujących odkryć pozostałości osadnictwa z młodszej części epoki brązu dokonano w miejscowości Ruda, gm. Grudziądz (stan. 3 - 6), położonej na południowy zachód od Grudziądza, u podnóża krawędzi doliny Wisły. Nawarstwienia kulturowe odkryte na powierzchni blisko 300 arów, miały miąższość około jednego metra, liczba zaś rozmaitych obiektów kulturowych, związanych z omawianą fazą osadniczą znacznie przekroczyła ponad 2000 (ryc. 15). Poza uwzględnianą tu serią dołków posłupowych, większość stanowią rozmaite jamy gospodarcze, w tym odpadkowe (ryc. 16), magazynowe (ryc. 17) i produkcyjne. Szczególnie cenne są te ostatnie, wśród których na baczniejszą uwagę zasługują pozostałości palenisk i związane z nimi strefy miejscowej produkcji brązowniczej. W północnej części stanowiska uchwycone rzędy negatywów posłupowych tworzą zarysy istniejących tu niegdyś dużych, naziemnych budowli mieszkalnych (ryc. 18) oraz mniejszych, być może podcieniowych (ryc. 19). Tak bogatej osady kultury łużyckiej dotąd nie znano na terenie grupy chełmińskiej. Zważywszy na dotychczasowy stan jej przebadania, zupełną nowością są wspomniane pozostałości produkcji odlewniczej oraz sposób "halowej" i podcieniowej zabudowy mieszkalnej, stwierdzony w północnej części osady. Na te zagadnienia (w kontekście odkrytych tu luźnych przedmiotów (należy więc zwrócić szczególną uwagę podczas przyszłych, już analitycznych opracowań tego stanowiska.

Na pozostałości produkcji brązowniczej składały się 24 fragmenty glinianych form odlewniczych, poświadczających miejscowy wyrób siekierokształtnych z uszkiem, zdobionych guzkami u wylotu tulejki (ryc. 20: 11), nożyków sierpikowatych (ryc. 20: 14), dłut (ryc. 20: 12), grotów (ryc. 20: 10) oraz drobnych ozdób obręczowych. Jeden fragment zachował ślad stożkowatego wlewu do wprowadzenia surowca brązowego (ryc. 20: 8). Przedmioty te koncentrowały się na niewielkiej powierzchni w są-

Ryc. 20. Ruda, gm. Grudziądz, stan. 3-6. 1-6: przedmioty z brązu; 7-14, 16, 17, 19, 20: przedmioty z gliny; 15: przedmiot z kamienia; 18: przedmiot z krzemienia.

Rys. A. Sosnowska

siedztwie skupień nagromadzonych kamieni, z których pewna część nosiła ślady spękań ogniowych. Mimo, że nie natrafiono na surowiec brązowy, a jedynie na nieliczne półfabrykaty i odpadki (ryc. 20: 3-5), to jednak dokonane odkrycia wystarczająco dobrze poświadczają tutejszą, kilkuasortymentową produkcję wyrobów z brązu (narzędzi, broni i ozdób). Jak już wspomniano, w odniesieniu do młodszych okresów epoki brązu jest to pierwsze takie odkrycie na terenie Pojezierza Chełmińskiego.

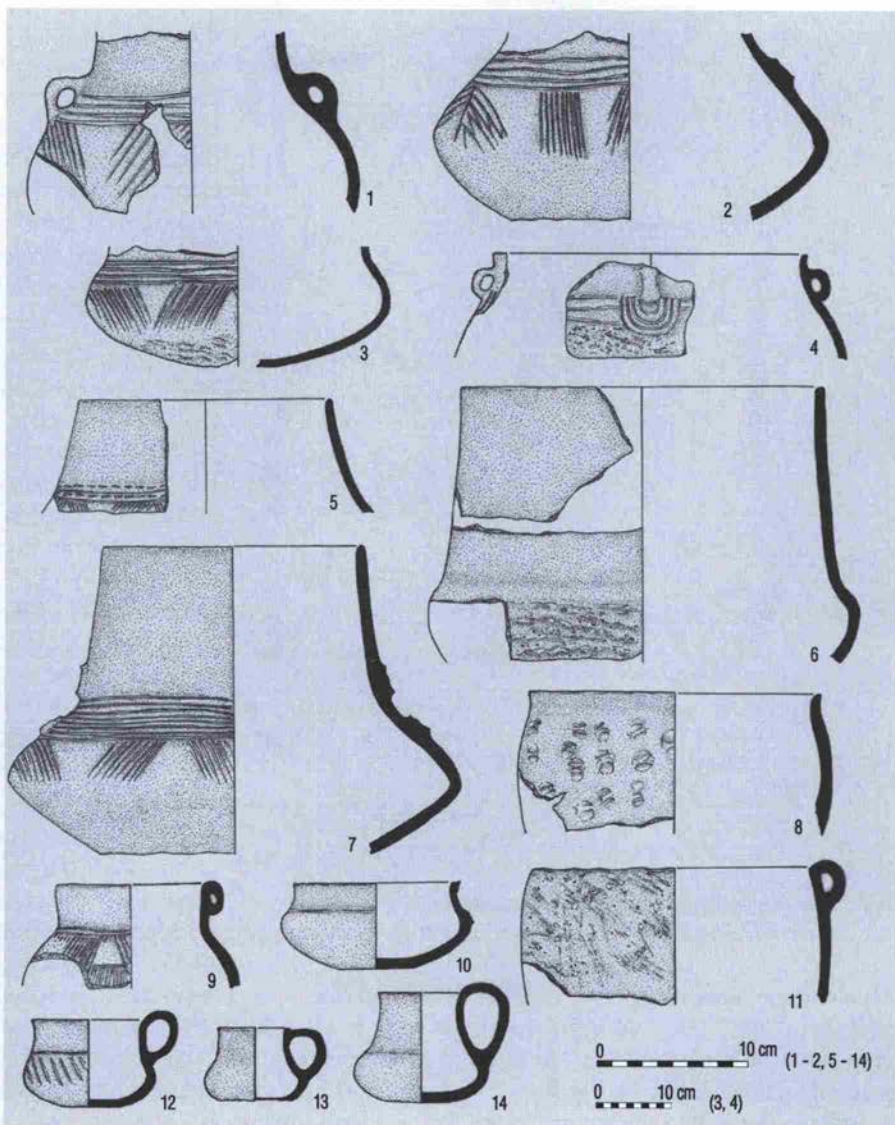
Co prawda, z osady obronnej w Gzinie pochodzą fragmenty form glinianych do produkcji bliżej nieokreślonych ozdób obręczowych, jednak przedmioty te, jak i cały obiekt bywa datowany dopiero na młodszy okres halsztacki i starszy okres przedrzymski (J. Chudziakowa 1992, tabl. 43: g, h). Warto też dodać, że z pobliskiego Rudnika, położonego na północny wschód od Rudy, pochodzi znalezisko sztabki brązowej, zaś z Żygląda koło Papowa Biskupiego - bryłka miedzi (J. Dąbrowski 1997, s. 166, 169-170). Mimo, że dotychczasowe ślady metalurgii brązowniczej były dość nikłe, to obecnie możemy mówić o źródłowo dobrze udokumentowanych pozostałościach tego rodzaju wyspecjalizowanej produkcji. Wśród odkrytych form uwagę zwraca egzemplarz do produkcji siekierokształtów. Jego cechą charakterystyczną jest obecność negatywu uszka dość nisko umiejscowionego w stosunku do wylotu tulei. Mimo, że z ziemi chełmińskiej znanych jest kilka siekierokształtów datowanych na V okres epoki brązu, to jednak podobnych okazów o obniżonym uszku dotychczas nie stwierdzono (J. Chudziakowa 1974, s. 49-50). Sądzi się, że obniżenie uszka może mieć walor chronologiczny dla wyrobów z końcowej fazy epoki brązu lub nawet z początku epoki żelaza. Przytaczając na ten temat uwagi E. Sprockhoffa, wskazuje się na niektóre siekierki znane z obszaru Polski północno-wschodniej (J. Dąbrowski 1997, s. 50). Okazy podobne do naszego (w postaci już gotowych wyrobów) pochodzą też z trzech miejscowości na terenie Wielkopolski, m. in. z Biskupina (J. Kostrzewski 1950, s. 100, ryc. 7: 6; W. Szafranski 1955, ryc. 514, 559, 608). W rodzimym środowisku mazurskim bywają one datowane na VI okres epoki brązu, dość odległe zaś analogie skandynawskie na V okres (W. Gaerte 1929, s. 96, ryc. 64: f; Szafranski 1955, s. 107). Z innych form ciekawą jest też ta, która wskazuje na miejscową produkcję brązowych dłuć (ryc. 20: 12). Dotychczas tego rodzaju wyroby w grupie chełmińskiej poświadczal jedynie okaz tulejowaty ze skarbu w Chełmnie, datowany na V lub nawet VI okres epoki brązu (J. Dąbrowski 1997, s. 64, 69-70, ryc. 52: 1).

Poza interesującą serią kilkudziesięciu glinianych form odlewniczych natrafiono też na kilka wyrobów brązowych. Z ozdób uwagę zwracają dwie małe szpile. Pierwszą z nich, z zachowaną tarczka spiralną, wykonano z drutu o przekroju okrągłym; trzpień jej, niestety, jest niekompletny (ryc. 20: 2). Druga, zachowana w całości ma koniec rozklepany i zwinięty w uszko (ryc. 20: 1). O ile pierwsza szpila jest dość popularną ozdobą w młodszych okresach epoki brązu i w początku epoki żelaza, o tyle druga występuje rzadziej; podobne pochodzą ze skarbu w Radoszkach, z cmentarzyska w Wydrznie i Turznicach. Najbardziej podobny do naszego okaz z cmentarzyska w Turznicach jest datowany na IV-V okres epoki brązu (J. Chudziakowa 1974, s. 58; J. Dąbrowski 1997, s. 61).

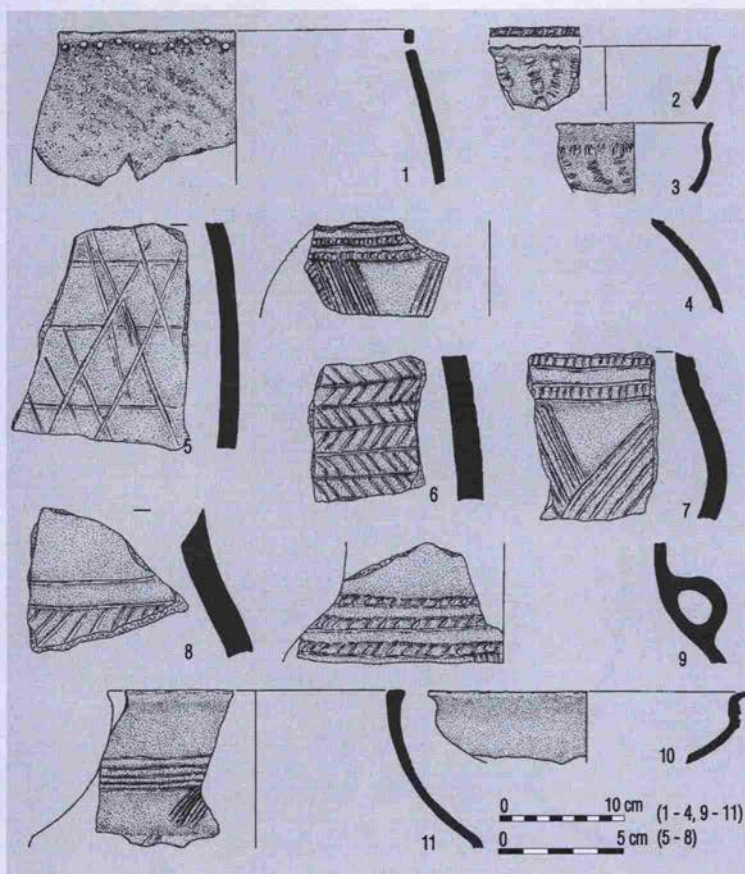
Na zakończenie tego pobieżnego przeglądu znalezisk związanych z wytwórczością brązowniczą, wypada zwrócić uwagę na dobrze zachowany sierp brązowy z guzkiem i dwoma żeberkami biegnącymi wzdłuż ostrza (ryc. 20: 6). Mimo, iż jest to już piąty egzemplarz związany z osadnictwem grupy chełmińskiej kultury lużyckiej, to jednak reprezentuje niespotykany na jej terenie typ o wyraźnie zaznaczonym kolankowato ostrzu. Pomorskie analogie dla tego okazu (np. z Goszczanówki koło Strzelc Krajeńskich i Jeleni koło Wąlcza) sugerują, iż mógł być on wyprodukowany w IV i na początku V okresu epoki brązu (Z. Bukowski 1998, s. 204, ryc. 84: e, s. 327-328).

Z bardzo bogatej liczbowo i jakościowo serii ułamków naczyń ceramicznych (ponad 39 000 fragmentów), z których na potrzeby niniejszego raportu wyklejono, lub też zrekonstruowano rysunkowo kilkanaście egzemplarzy naczyń, uwagę zwraca zestaw form wazowatych i amfor, charakterystycznych dla wytwórczości garmcarskiej młodszej części epoki brązu. Wyróżnia się zwłaszcza ta druga grupa z nisko ukształtowanymi, największymi wydętosciami łagodnie lub ostro profilowanych brzuśców. Taśmowate ucha mocowane są u nasady cylindrycznych szyjek, ornamentem zaś w postaci grup rytych linii w dookólnych układach pasowych, skośnych i niekiedy "jodelkowych" pokrywano górne części gładkościennych brzuśców (ryc. 21: 1, 2, 7). Niekiedy pasowo-kątowy układ rytych linii wzbogacano rzędami nakłuc (ryc. 22: 7, 9) lub też zwielokrotnionych odcisków (ryc. 22: 4). Mimo, że

Ryc. 21.
Wybór naczyń
ceramicznych.
Ruda,
gm. Grudziądz,
stan. 3-6:
1, 2, 4-14;
Sztymwag,
gm. Grudziądz,
stan. 4: 3.
Rys.
A. Sosnowska

wśród dotychczas poznanych inwentarzy ceramicznych grupy chełmińskiej jest niewiele analogii dla naszej serii amfor (szczególnie tych o ostro profilowanych brzuścach), to jednak poszukiwać ich należy w inwentarzach grobowych kilku cmentarzysk z IV i V okresów epoki brązu (szczególnie tych z okolic Chełmna w Czemlewie i Nowych Dobrach). Mniej lub bardziej ostro profilowane amfory z nisko osadzonymi załomami brzuśców i podobne naczynia wazowate są też charakterystyczne dla inwentarzy fazy młodszo- i późnobrązowej osadnictwa kultury łużyckiej okolic Kruszwicy, Włocławka i Ziemi Dobrzyńskiej (B. Buczek 1961, s. 7-22; J. Miśkiewicz 1961, s. 223-244; K. Szamałek 1987, s. 52-87, 97-98; J. Dąbrowski 1997, s. 40). Odrębną kategorię amfor stanowią egzemplarze o baniastych brzuścach łagodnie przechodzących w prawie cylindryczne szyjki (ryc. 21: 1). Naczynia te bywają zdobione zwiłokrotnionymi liniami rytymi (w przypadku niektórych form dodatkowo wzbogaconymi serią

Ryc. 22. Wybór naczyń ceramicznych. Sztynwag, gm. Grudziądz, stan. 4: 1;

Ruda, gm. Grudziądz, stan. 3-6: 2-10; Szynych, gm. Grudziądz, stan. 12: 11. Rys. A. Sosnowska

enne powierzchniowo zaszczytywane (ryc. 21: 8). Ornament palcowo-paznokciowy spotyka się też na misach (ryc. 22: 2, 3). Dość liczne dla nich analogie są nie tylko wśród inwentarzy późnobrażowych grupy chełmińskiej kultury łużyckiej (J. Kostrzewski 1958, s. 68). Fragmentarycznie zachowany dzban zdobiony pasowo-kątową kompozycją rytą (ryc. 21: 9) ma swoje formalne odpowiedniki na cmentarzyskach w Jedwabnie i Kaszczorku koło Torunia, datowanych na IV i V okresy epoki brązu (J. Chudziakowa 1974, s. 149-151, tabl. X: 4, 5). Serię wyrobów ceramicznych uzupełniają liczne czerpaki (ryc. 21: 10) oraz naczynia miniaturowe (ryc. 21: 12-14). Z pojedynczych fragmentów naczyń większych rozmiarów, warto zwrócić uwagę na ułamki zdobione krzyżującymi się liniami (ryc. 22: 6) oraz ornamentem wielokrotnych linii rytch, pomiędzy którymi powierzchnię naczynia naprzemiennie odciskano lub też prawie nakłuwano tworząc bogate kompozycje wypełnione seriami krótkich skośnych odcinków (ryc. 22: 6). Pierwszy z wymienionych sposobów zdobienia spotykamy już na naczyniach dwustozkowatych z IV okresu epoki brązu, pochodzących ze znalezisk kultury łużyckiej na Pomorzu oraz z obszarów zaodrzańskich (J. Kostrzewski 1958, s. 59-60). Dalsze stosowanie takich zdobień jest poświadczane na "wczesnożelaznych" naczyniach z Kruszowicy, podobnie jak drugi z wymienionych ornamentów, który występuje w tamtych inwentarzach, datowanych na schyłek epoki brązu (J. Chudziakowa 1975, s. 70-71, tabl. III: 13, 14; K. Szamałek 1987, ryc. 37: E-5).

drobnych nakłuć), tworzącymi kompozycje pasowo-kątowe (ryc. 22: 8). Złagodzenie profilu tej kategorii naczyń, przy jednoczesnym utrzymaniu ciągle jeszcze dobrze zaznaczającej się granicy (podkreślonej ornamentem) między szyjką a brzuścem, może sugerować ich młodsze pochodzenie, być może związane już z wytwórczością ceramiczną końca epoki brązu lub nawet początku epoki żelaza (J. Chudziakowa 1968; J. Janikowski 1968; J. Dąbrowski 1997, s. 40). Dla poparcia tej sugestii wskazać można analogiczne do naszych niektóre wyroby ceramiczne z cmentarzysk w Łążynie lub też Rzęczkowa koło Torunia.

Wytwórczość ceramiczną młodziej części epoki brązu reprezentują też formy wazowate z chropowatą dolną częścią brzuśca (ryc. 21: 6) i chropowate naczynia garnkowate z dwoma uchami i wydłużoną, gładkościenną szyjką u nasady której wykonano rytę ornament w postaci kompozycji liniowo-półkolistej (ryc. 21: 4) oraz okazy gładkości-

Serię wymienionych kategorii przedmiotów zabytkowych uzupełniają liczne przeszłiki krążkowane (ryc. 20: 17, 19, 20), krążki granitowe (ryc. 20: 15) oraz wyroby krzemienne (ryc. 20: 18). Do kategorii przeszłików można też włączyć wyrób "zębaty" (ryc. 20: 16), chociaż można też zwrócić uwagę na jego pewne podobieństwo do glinianego amuletu z Komorowa (T. Malinowski 1985, s. 335, ryc. 196).

Fragment osady w Rudzie (stan. 3-6), jaki przebadano w roku 2000 dostarczył serii znalezisk o wyjątkowym znaczeniu poznawczym, wykraczającym poza specyfikę grupy chełmińskiej kultury łużyckiej, zresztą silnie oddziaływującej wówczas nawet poza linię Wisły (J. Podgórski 1992, s. 204; Z. Bukowski 1998, s. 358-359). Ogólnie opisany wyżej materiał źródłowy można wstępnie włączyć do II fazy chronologicznej kultury łużyckiej z obszaru Pojezierza Chełmińskiego, przypadającej na IV i V okres epoki brązu (J. Chudziakowa 1974, s. 84-86). Charakterystyczne dla niej materiały źródłowe pochodzą przede wszystkim z cmentarzysk i znalezisk luźnych. Poza Rudą, jedyną osadę otwartą na której odkryto tylko kilkanaście ułamków naczyń ceramicznych do tej pory znano z miejscowości Barbarka koło Torunia.

Warto podkreślić, iż położenie osady w Rudzie nie było przypadkowe. Można sądzić, że mieszkańcy tego rozległego osiedla produkcyjnego uczestniczyli w wymianie ponadlokalnej, związanej z przebiegającym wzdłuż dolnej Wisły szlakiem handlowym łączącym Wielkopolskę i Kujawy z rejonem Zatoki Gdańskiej i obszarami "bałtyjskimi" (A. Niesiołowska-Wędzka 1989, s. 135, ryc. 24; Z. Bukowski 1998, s. 359, ryc. 178). Wielkie obiekty "halowe" z młodszych okresów epoki brązu, jak dotąd należą do zupełnie wyjątkowych znalezisk na obszarze kultury łużyckiej (J. Michalski 1983, s. 146, ryc. 26). Można jednak doszukiwać się analogii do obiektu "halowego" z Rudy w zabudowie osiedli środkowodunajskiej kultury pół popielnicowych fazy wełatyckiej na Morawach (A. Niesiołowska-Wędzka 1989, s. 87, ryc. 14). Tak więc do takich ośrodków jak Ruda oprócz surowca brązowego, mogły napływać nieprzećiętne wyroby importowane. Pobliskie Rudzie znalezisko wielokrotnie publikowanej amfory (jednej z dwóch) z blachy brązowej z Przesławic koło Grudziądza czy też na przykład krótki miecz z głowicą antenową pochodzenia siedmiogrodzkiego z pobliskiego Kałdusa koło Chełmna, najpewniej nie trafiły na te obszary przypadkowo w młodszej fazie epoki brązu, lecz były związane z tutejszym, prężnym osadnictwem (L. J. Łuka 1985; J. Dąbrowski 1997, s. 62-63; Z. Bukowski 1998, s. 358-359).

Trudno obecnie stwierdzić, czy istnienie osady w Rudzie można także odnieść do początku epoki żelaza. Wprawdzie materiały ceramiczne i obiekty kulturowe starszego okresu przedrzymskiego odkryto w północnej części tego stanowiska, to jednak może być to ślad osady kultury pomorskiej, założonej już po zaniku w tym miejscu osadnictwa z młodszej części epoki brązu.

Z innych, ciekawych odkryć warto zwrócić uwagę na materiały ze Sztynwagu, gm. Grudziądz (stan. 4). Mimo, że materiały z młodszej części epoki brązu i początku epoki żelaza wystąpiły tu w postaci 37 obiektów kulturowych i serii niespełna 300 ułamków naczyń ceramicznych, głównie pochodzących z IV i V warstw kulturowych, to jednak na kilka z nich warto zwrócić baczniejszą uwagę. Obok bowiem zdobionych form ceramicznych, charakterystycznych dla inwentarzy grupy chełmińskiej kultury łużyckiej (ryc. 21: 3), odnotowano też chropowate naczynia garnkowe z rzędem przykrawędnych dziurek (ryc. 22: 1). Są to pierwsze na obszarze międzyrzecza Wisły, Drwęcy i Osy tego rodzaju znaleziska ceramiczne, które bez wątplenia należy uznać za obce miejscowej tradycji garncarskiej. Dla rozjaśnienia problemu współczesnego występowania tak różnych stylistycznie zestawów naczyń można przywołać przykład inwentarzy ceramicznych z nie tak odległego Brześcia Kujawskiego, stan. 3 (R. Grygiel 1995, s. 319-359). Obok bowiem ceramiki charakterystycznej dla grupy wschodniowielkopolskiej kultury łużyckiej w okresie halsztackim, pojawia się tam seria wyrobów podkrawędnie dziurkowanych, będących śladem tak daleko na północny zachód sięgających oddziaływań "tarnobrzeskich". Ten swoisty fenomen w zakresie współistnienia dwóch tradycji wytwórczości ceramicznej tłumaczy się napływem w poł. VI w. p.n.e. na teren wschodnich Kujaw osadników "łużyckich", spychanych w efekcie ingerencji tzw. scytyjskiej (R. Grygiel 1995, s. 356). Czy proces ten sięgnął

jeszcze bardziej na północ dotykając domen osadniczych grupy chełmińskiej kultury łużyckiej w ciągu okresu halsztackiego, trudno jednoznacznie ocenić, tym bardziej, że garnkowe formy podkrawędnie dziurkowane z obszarów północnomazowieckich i mazowiecko-podlaskich mogły przenikać poza pas Drwęcy już w końcu epoki brązu (J. Dąbrowski 1997, s. 26, mapa 9).

Druą w kolejności liczebnie największa seria ułamków naczyń ceramicznych włączanych do tej części raportu pochodzi ze stanowiska w Szynychu, gm. Grudziądz (stan. 13). Stanowisko to jest położone w północnej części piaszczystego wyniesienia usypanego na terasie zalewowej pradoliny Wisły, w pobliżu niewielkich obniżeń starorzecznych. Seria pozostałości naczyń w większości zaliczona do inwentarzy kultury pomorskiej, liczyła ponad 18 000 fragmentów. Ze względu na późniejsze "oksywskie" i nowożytnie zasiedlenie tego miejsca, struktury warstw kulturowych i obiektów "pomorskich" uległy znacznym przekształceniom podepozycyjnym. Niemniej jednak wydobyty materiał ceramiczny, a w dużej części związany z młodszą fazą kultury pomorskiej, zasługuje na bliższą uwagę już na etapie wstępnego opracowania. Wśród typowego, tak pod względem technologicznym, jak i stylistycznym zestawu naczyń wazowatych i garnkowatych oraz mis trafiają się też takie, które mają zaczątkowe "facetowania" krawędzi (ryc. 22: 11). Obok dość "miękkich" ułamków o karbowanych brzegach trafiają się też formy wazowate zaopatrzone w "pomorskie" karbowane listwy, technologicznie jednak zbieżne z tutejszymi inwentarzami "oksywskimi". Można zatem przypuszczać, że materiały te, to kolejny przyczynek do dyskusji o bliskości czasowej następujących po sobie kompleksów kulturowych "pomorskiego" i "oksywskiego". Takich podobnych do Szynycha przykładów naczyń z osad okresu przedrzymskiego odnotowano już kilka (K. Jażdżewski 1939; M. Dernoga, A. Fredrych 1985). W południowo-wschodniej części Polski wyróżniono już materiały z pogranicza starszego i młodszego okresu przedrzymskiego, powstałe przy udziale bliżej jeszcze niesprecyzowanych oddziaływań kultury jastorfskiej (S. Czopek 1991, s. 100; 1992, s. 126; W. Mazurek 1995, s. 159-170). Sugerowane przez S. Czopka (1995, s. 278), możliwe już do zaobserwowania, podobne zjawiska kulturowe w materiałach z Pomorza Zachodniego dodatkowo wzmacniają powyższe sugestie w odniesieniu do naszych serii ceramicznych z Szynycha.

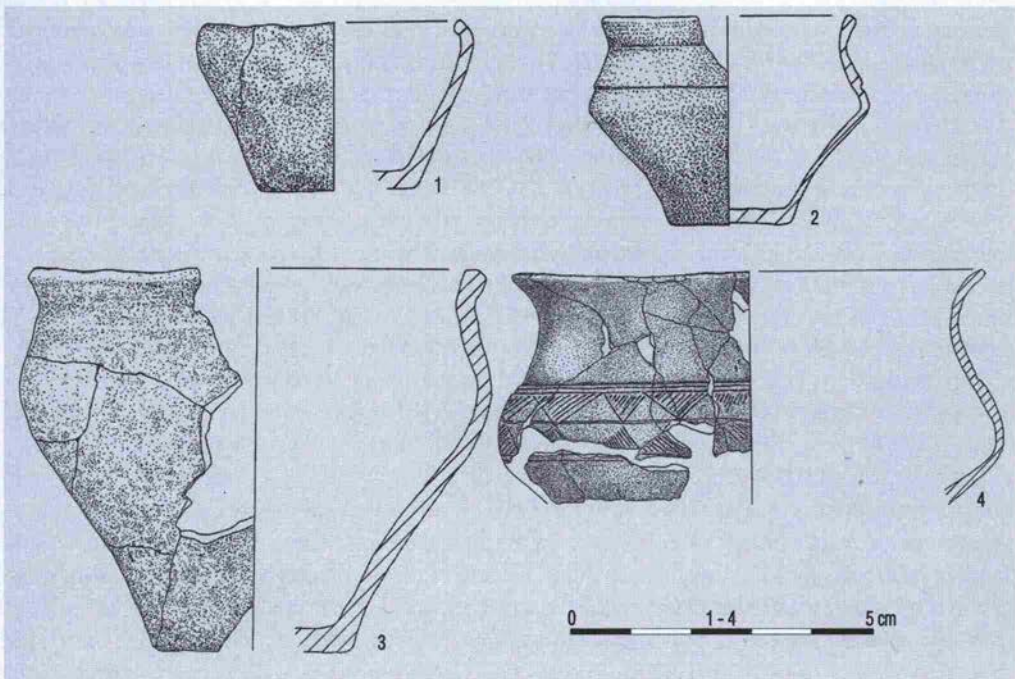
(K.C.)

Młodszy okres przedrzymski i okres wpływów rzymskich

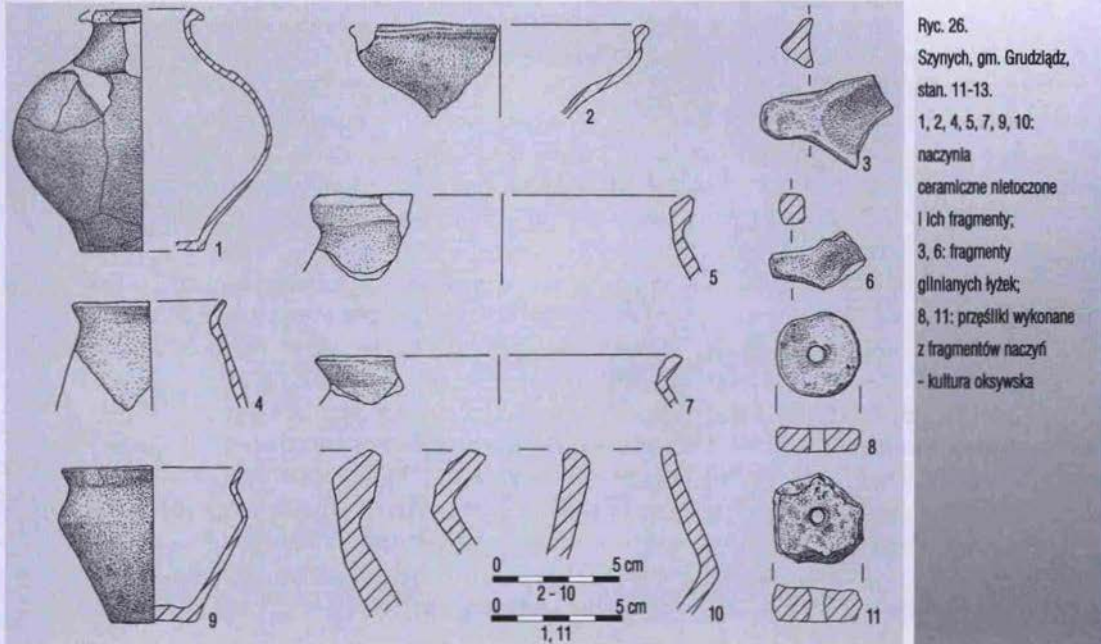
Wśród 13 przebadanych stanowisk na trzech z nich – w Kamionkach Dużych (stan. 2), Płachawach (stan. 25) i Sarnowie (stan. 12) – nie odnotowano żadnych śladów osadnictwa z młodszego okresu przedrzymskiego, okresu wpływów rzymskich i okresu wędrówek ludów. Na dalszych czterech – Bocieniu, stan. 5; Lisewo, stan. 26; Ruda, stan. 3-6 i Sztynwag, stan. 4 – wystąpiły nieliczne obiekty i niewielkie serie naczyń ceramicznych kultur oksywskiej i wielbarskiej. W Bocieniu natrafiono prawdopodobnie na zachodni skraj osady kultury oksywskiej; odkryto tu bowiem pięć obiektów nie tworzących czytelnego układu przestrzenno-funkcjonalnego, z materiałem ceramicznym tej kultury dominującym w I warstwie kulturowej. Łącznie pochodzi stąd 460 fragmentów naczyń datowanych na młodszy okres przedrzymski. Tak samo datowanych jest około 1400 ułamków ceramiki pozyskanych w trakcie badań w Lisewie. Ceramika wystąpiła w obrębie jedyne go tu obiektu mieszkalnego oraz w kilku, prawdopodobnie związanych z nim funkcjonalnie jamach, a także w warstwach kulturowych. Zdecydowanie mniejsze serie ceramiki kultury oksywskiej i, być może kultury wielbarskiej, znane są ze stanowisk w Sztynwagu (41 fragmentów) i w Rudzie (16 fragmentów). Jedynie w Szynychu, stan. 11-13 (ryc. 23) oraz w Rogowie, stan. 23 (ryc. 24) odkryto rozległe osady z omawianego okresu.

Na stan. 11, 12 i 13 w Szynychu (odkrytych w 1996 roku w trakcie badań powierzchniowych) rozpoznano osady ludności kultury oksywskiej i kultury wielbarskiej. Stanowiska położone są w obrębie długiego, piaszczystego wzniesienia wydmowego (biegnącego po osi N-S), które usytuowane jest na

tarasie zalewowej w pradolinie Wisły w obrębie Basenu Grudziądzkiego, w bezpośrednim sąsiedztwie obniżenia po jezioru starorzecznym. Na stan. 11 odsłonięto powierzchnię 11 arów, na której odkryto 16 obiektów kultury oksywskiej. Na stan. 12 przebadano powierzchnię 286 arów, na której odkryto 1495 obiektów, w tym 538 dołków posłupowych. Natomiast na stan. 13 badaniami objęto powierzchnię 271,5 ara, na której odkryto 1959 obiektów, w tym 652 jamy posłupowe. Około 2/3 wszystkich zarejestrowanych na tych stanowiskach obiektów należy datować na młodszy okres przedrzymski i okres wpływów rzymskich. O intensywności osadnictwa w tym okresie świadczy także liczba około 67000 fragmentów ceramiki pozyskana z osad kultur oksywskiej i wielbarskiej, przy czym zdecydowaną większość (około 60000 fragmentów) stanowią fragmenty naczyń pierwszej z wymienionych kultur. Znacznie słabiej zaznacza się tu zasiedlenie z okresów wczesno- i późnorzymskiego, gdyż datuje je zaledwie około 7000 fragmentów ceramiki, w tym formy naczyń typowe dla okresu późnorzymskiego (ryc. 25: 4) oraz brązowa fibula z 1 serii VI grupy Almgrena. W naczyniach kultury oksywskiej z tych stanowisk wyraźnie zaznaczają się wpływy kultury przeworskiej i jastorfskiej. Pierwsze z nich wyrażają się dużą liczbą facetowanych krawędzi, w tym brzegów silnie wychylonych na zewnątrz (ryc. 26: 1), drugie – obecnością kołnierzowatych wylewów z facetowaniem (ryc. 26: 7, 10) widocznym wyłącznie od środka naczyń (T. Dąbrowska 1992). Niekiedy obydwie wpływy łączą się w jednej formie (ryc. 26: 1). Wśród wylewów kołnierzowatych wyróżniają się wyjątkowo smukłe, prawie nie pogrubiane, choć facetowane wylewy, których nie odnotowano ani w Podwiesku, ani też na innej osadzie oksywskiej z ziemi chełmińskiej (Toruń, stan. 234), na której odkryto dużą serię ceramiki tej kultury. Wydaje się ponadto, że odmienne są również proporcje poszczególnych rodzajów facetowanych krawędzi na osadach w Toruniu i Szynychu, na niekorzyść form przeworskich na tej ostatnio wspomnianej. Kilkanaście przeszlików wykonanych z ułamków naczyń (ryc. 26: 3:3, 6) znacznie powiększają znany z kultury oksywskiej

Ryc. 25. Rogowo, gm. Lubicz, stan. 23. 1-3: wybór naczyń ceramicznych z osady – kultura wielbarska; Szynych, gm. Grudziądz, stan. 12B. 4: naczynie ceramiczne nietoczne – kultura wielbarska

Ryc. 26.
Szynych, gm. Grudziądz,
stan. 11-13.
1, 2, 4, 5, 7, 9, 10:
naczynia
ceramiczne nietoczone
I ich fragmenty;
3, 6: fragmenty
glinianych łyżek;
8, 11: przśliki wykonane
z fragmentów naczyń
- kultura oksywska

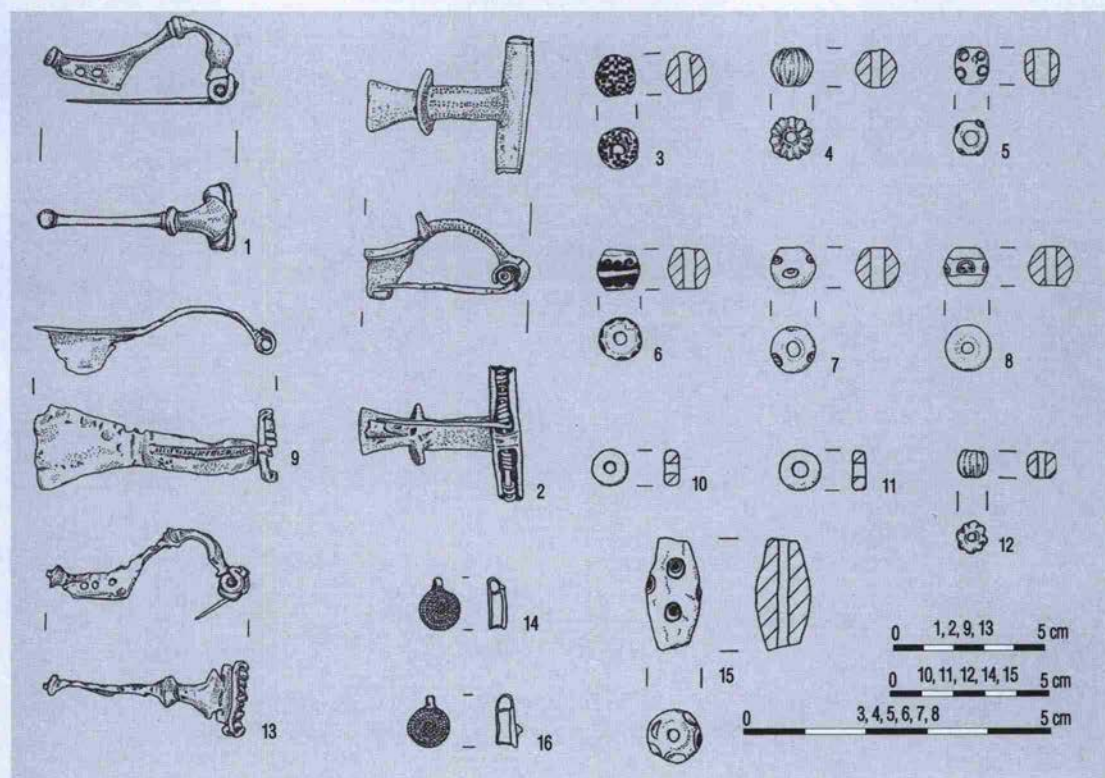
zbiór tego rodzaju przedmiotów, do tej pory spotykanych głównie na stanowiskach celtyckich (P. Poleska 1986, tabl. VII: 4). Kilkanaście glinianych łyżek (ryc. 26: 8, 11) stanowi unikatowy zbiór w skali zarówno kultury oksywskiej, jak i kultury przeworskiej. Do ciekawszych znalezisk nieceramicznych z tego okresu ze stanowisk w Szynychu należą m.in.: żelazna fibula o konstrukcji późnolaterńskiej, pochodząca z obiektu mieszkalnego oraz brązowa szpila, zbliżona do okazów ze skrzydełkami. Podobna do niej forma, nawiązująca do szpil z obszaru kultury jastorfskiej, znana jest z Równiny Dolnej, dawny powiat Kętrzyn (J. Okulicz 1973, s. 354, ryc. 160). Do intrygujących odkryć należą ciałopalne groby jamowe z resztkami stosu (obiekty 12A/78, 12B/171 i 578 oraz 12C/35 i 96) oraz pochówki popielnicowe (obiekty 12B/108, 12C/72) w Szynychu pojedynczo rozproszone na obszarze stan. 12 (ryc. 26: 1 – popielnica). Zwyczaj lokowania pojedynczych pochówków ludzkich w obrębie użytkowanej osady nie był do tej pory znany ze stanowisk datowanych na młodszy okres przedrzymski i okres wpływów rzymskich. Dopiero obecne, szerokopłaszczyznowe badania ujawniły powszechność tego zwyczaju. Na jednym ze stanowisk w Szynychu odkryto też kilka pieców kotlinkowych.

Stanowisko 23 w Rogowie (ryc. 23) odkryto w 1984 roku podczas badań powierzchniowych prowadzonych w ramach AZP. Położone jest w południowo-zachodniej części Wysoczyzny Chełmińskiej, około 3 km na zachód od krawędzi doliny Drwęcy (J. Kondracki 1998), na rozległym, sierpowato ukształtowanym garbie terenowym, którego wierzchołki skierowane są na południe. Najwyższe partie stanowiska położone są na wysokości 91,4 m n.p.m., a różnice w wysokościach względnych w jego obrębie nie przekraczają 4 m. Całe wyniesienie zbudowane jest z gliny morenowej, która odsłania się w części szczytowej i na północnym stoku, bardziej stromym niż stok południowy. Osady piaszczyste i mulkowe, występujące poniżej kulminacji wyniesienia, związane są z akumulacją wodnolodowcową. Między ramionami wspomnianego garbu istniały także warunki do akumulacji w wodzie stojącej, nie stwierdzono tutaj akumulacji organicznej (J. Szymańska 2000). Od północy i południa stanowisko otaczają niewielkie, podmokłe obniżenia terenowe, obecnie zmeliorowane. Na stanowisku występują głównie gleby brunatne wylugowane.

W Rogowie wydzielono dziewięć warstw o maksymalnej miąższości 50-60 cm i o zróżnicowanej konsystencji. Nie stwierdzono złożonych układów stratygraficznych; warstwy nie nakładały się na siebie, a jedynie stykały ze sobą. Wyróżnione warstwy zawierały stosunkowo niewielkie ilości materiału źródłowego, głównie ceramiki, przede wszystkim pochodzącej z wczesnego okresu wpływów rzymskich. Większość odkryto w obiektach, których wyeksplorowano około 3000. Spośród nich zaledwie 64 nie są datowane na okres wpływów rzymskich.

W północno-wschodniej części stanowiska, na kulminacji wyniesienia, na obszarze około 45 arów znajdowało się birtualne cmentarzysko. Prawie wszystkie pochówki z wyposażeniem datowane są na wczesny okres wpływów rzymskich, jedynie dwa można uznać za późnorzymskie. Odkryto 137 grobów szkieletowych i 151 ciałopalnych, wśród których były tylko trzy pochówki popielnicowe, pozostałe to groby jamowe. Groby ciałopalne, płytko umieszczone, prawie we wszystkich przypadkach zostały naruszone bądź zniszczone przez głęboką orkę; bardzo rzadko zdarzały się stosunkowo dobrze zachowane. Niewielka liczba grobów popielnicowych może być spowodowana właśnie stanem zachowania cmentarzyska.

Do najlepiej przetrwałych należą groby szkieletowe, w których zmarłych składano nawet na głębokości do 2 m poniżej poziomu gruntu. To właśnie one dostarczyły największej liczby fibul, bransolet i paciorków. Materiał źródłowy datuje założenie tego cmentarzyska na początek okresu wpływów rzymskich, o czym świadczą brązowe zapinki typów A.236, A.67 i A.68 (ryc. 27: 1, 13). O jego użytkowaniu w ciągu całego okresu wczesnorzymskiego świadczy obecność fibul oczkowatych (ryc. 27: 9),

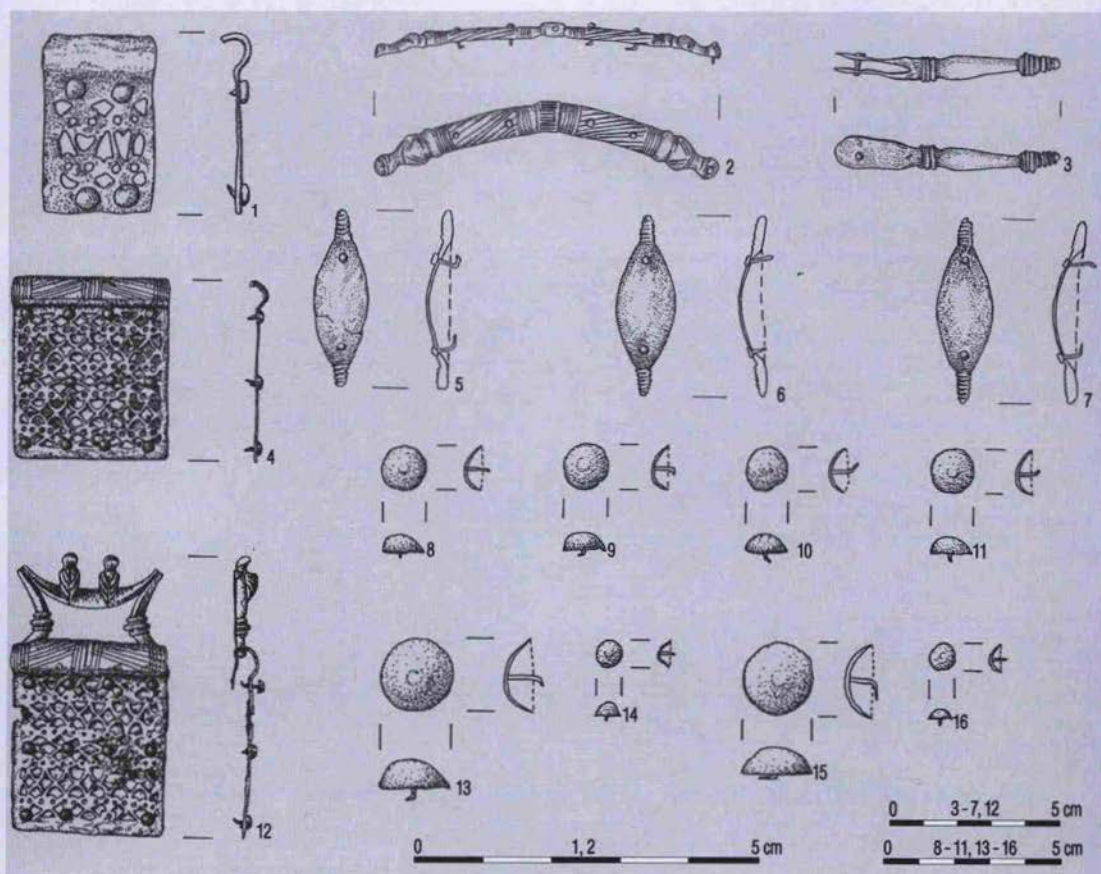

Ryc. 27. Rogowo, gm. Lubicz, stan. 23. Grób 59. 3-12, 15: wybór paciorków szklanych i bursztynowych, 1, 9, 13: wybór podstawowych typów brązowych fibul z cmentarzyska; 14, 16: srebrne wisioriki kapsułkowate – kultura wielbarska

stanowiących najliczniejszą grupę zapinek reprezentowaną przez wszystkie odmiany Almgrena oraz fibule II (ryc. 27: 2) i IV grupy Almgrena. Poza nielicznymi zapinkami typu A.123 i zbliżonymi do A.148 brak innych form z V grupy, w szczególności tak charakterystycznych dla fazy B2/C1 w kulturze wielbarskiej typów A 95-96 (R. Wołągiewicz 1981). Z cmentarzyska pochodzi również unikatowa, prowincjonalnorzymska fibula zdobiona emalią. Tylko w dwóch obiektach, w tym w jednym o nieokreślonej funkcji natrafiono na fragmenty trzech zapinek z podwiniętą nóżką z 1 serii VI grupy Almgrena. Są to jedyne tak późno datowane przedmioty w tym kompleksie osadniczym. Bransolety sztabkowe to dominujący typ bransolet na cmentarzysku; zaledwie kilka egzemplarzy reprezentuje popularny w kulturze wielbarskiej typ ze zmięwatymi główkami.

Do niezwykle ważnych należy pochówek nr 59 z kompletnym pasem norycko-pannońskim (ryc. 28), składającym się z około 150 brązowych nitów różnych kształtów, ażurowej klamry i dwóch końcówek pasa. Jest to jedyne na obszarze Barbaricum kompletny pas tego typu (J. Garbsch 1938). Pozostałe przedmioty z brązu pochodzące z tego grobu to trzy zapinki, szpila, dwie bransolety oraz dwie końcówki pasa. Do wyposażenia należała również kolia złożona z około 100 szklanych i bursztynowych paciorków (ryc. 27: 3-8, 10-12, 15), w tym dwóch twarzowych.

Niezwykle interesujący, jedyne w swoim rodzaju na tym cmentarzysku i wyjątkowy w północnym zasięgu (A. Kokowski 1999) kultury wielbarskiej był duży grób, w którym mieściło się kilka częst-

Ryc. 28. Rogowo, gm. Lubicz, stan. 23. Grób 59. Wybór spośród 150 brązowych elementów pasa norycko-pannońskiego – kultura wielbarska

kowych pochówków (ryc. 29). Nietypowe było także jego wyposażenie, w skład którego wchodziły m.in. bardzo rzadko w kulturze wielbarskiej spotykane, dużych rozmiarów brązowe zawieszki ażurowe. Naczynia ceramiczne, ograniczone prawie wyłącznie (poza popielnicami) do form miniaturowych, bardzo rzadko towarzyszyły pochówkom. Dzięki temu cmentarzysku bardzo wzrosła ilość nowych materiałów źródłowych, umożliwiających dokładniejsze poznanie kultury wielbarskiej we wczesnym okresie wpływów rzymskich.

W bezpośrednim otoczeniu cmentarzyska natrafiono na kilka obiektów przypuszczalnie mieszkalnych, jednak przynajmniej jeden z nich – z monetą Antonina Piusa – jest współczesny ostatniemu etapowi użytkowania nekropoli. Mogą one być zatem funkcjonalnie związane z sakralnym charakterem miejsca i rytuału pogrzebowego.

W północnej części stanowiska wystąpiły także wszystkie obiekty nie datowane na okres wpływów rzymskich.

Dużą wartość dla stanu naszej wiedzy na temat kultury wielbarskiej ma również prawie 5-hektarowa część osady w Rogowie. Rozpoznany obszar obejmuje głównie jej część produkcyjną, otaczającą cmentarzysko od południa i zachodu. Odkryto tu m. in. 441 pieców kotlinkowych, 139 palenisk, 121 jam gospodarczych, 28 pieców w tym dwa wapienniki oraz przypuszczalnie trzy obiekty mieszkalne. Prawie wyłącznie są to obiekty z okresu wpływów rzymskich. Piece kotlinkowe koncentrowały się w dwóch głównych skupiskach liczących po około 100 obiektów, nie tworzących jednak układów regularnych, czym różnią się od uporządkowanych piecowisk hutniczego ośrodka świętokrzyskiego (K. Gula 1981). Pozostałe piece tego typu występowały w mniejszych grupach o różnej ich liczebności, albo też pojedynczo (ryc. 30). Położone były na łagodnym zboczu południowym, pomiędzy ramionami wyniesienia. W ich bezpośrednim otoczeniu, do głębokości 1 m stwierdzono osady piaszczyste i mulkowe, w podłożu których na całym obszarze zalega glina morenowa (J. Szymański 2000). Pozostałości po piecach w rzucie poziomym były koliste, najczęściej o średnicy 50-60 cm, sporadycznie o średnicy 30-40 cm, częściej o średnicy 80-90 cm. Ich wypełnisko w części centralnej stanowił żużel w postaci różnej wielkości luźno zalegających sopli i brył, niekiedy nieznacznie zeszkolonych. Skupisko żużli tworzyło najczęściej nieckę o średnicy 30-40 cm i miąższości 10-20 cm, otoczoną intensywnie czarną warstwą o miąższości 10-20 cm, przesyconą spalenizną i węglami drzewnymi (ryc. 31). Tylko dwa obiekty, na obszarze północnego "pola" dymarek zawierały zwarte kłocze żużla (ryc. 32) o soplej strukturze (por. K. Bielenin 1973, tabl. 1: 3). W północno-zachodniej części osady piece kotlinkowe nie wystąpiły, licznie natomiast były tu reprezentowane prostokątne w zarysie piece wyłożone kamieniami (26 obiektów) oraz paleniska (69 obiektów). W zachodniej części osady natrafiono na skupiska głównie drobnych bryłek rudy darniowej, które w rzucie poziomym rysowały się jako rozległe obiekty o nieregularnym kształcie, w przekroju tworzące kilku-, kilkunastocentymetrową warstwę bryłek rudy. Skupiska te związane są raczej ze składowaniem rudy niż z eksploatacją, gdyż nie stwierdzono na tym terenie jednolitych jej pokładów bądź innych osadów organicznych (J. Szymański 2000).

Studnia z kamienną cembrowiną (ryc. 33) odkryta w południowo-wschodniej części osady zawierała duże ilości żużli, co oprócz położenia w jednym ze skupisk pieców kotlinkowych, pozwala łączyć ją z cyklem produkcji metalurgicznej. Na południe od linii wyznaczającej miejsce pojawienia się piecyków kotlinkowych natrafiono na dwa pewne obiekty mieszkalne odsłonięte w całości oraz, być może, część trzeciego, który wychodzi poza teren przeznaczony do eksploracji.

Dotychczas z zasięgu kultur oksywskiej i wielbarskiej znano jedynie nieliczne piece kotlinkowe z osad oksywsko-wielbarskich z Konikowa – 9 obiektów (K. Bielenin 1974), z Rumii – 19 obiektów (K. Bielenin 1974) i Wielkiego Węlcza, gm. Grudziądz – 8 obiektów (R. Kirkowski 1982, s. 130; E. Bokiniec 1985) oraz, przypuszczalnie, z Nowej Wsi Chełmińskiej (J. Janikowski 1976). Piece te trudno

było jednoznacznie wiązać z jedną z wymienionych kultur, choć wysoko rozwinięta metalurgia żelaza kultury oksywskiej, pomimo braku pewnych piecowisk, potwierdzona jest znaczną różnorodnością rodzimych wytworów i badaniami metaloznawczymi (R. Wołagiewicz 1981, 159-162; J. Piaskowski 1969, 332 nn.). Dopiero niezwykle duża liczba pieców do wytapiania rudy na osadzie w Rogowie (stan. 23), gdzie z całą pewnością nie odkryto śladów osadnictwa oksywskiego, potwierdza wysuwaną już wcześniej sugestię na temat lokalnego pochodzenia przedmiotów żelaznych w kulturze wielbarskiej (K. Gula 1981, s. 347). Świadczy też o powszechności metalurgii żelaza i zapewne nie mniejszym jej znaczeniu niż w kulturze oksywskiej. Specyficzny rytuał pogrzebowy ludności kultury wielbarskiej, w którym przeważało wyposażanie pochówków głównie w ozdoby z brązu i metali szlachetnych zniekształcał rzeczywisty udział wyrobów żelaznych w ich życiu codziennym. Odkrycie w Rogowie umożliwiło poszerzenie naszej wiedzy na temat tej kultury o kolejny, niezwykle istotny element.

(E. B)

Przełom starożytności i wczesnego średniowiecza do czasów nowożytnych

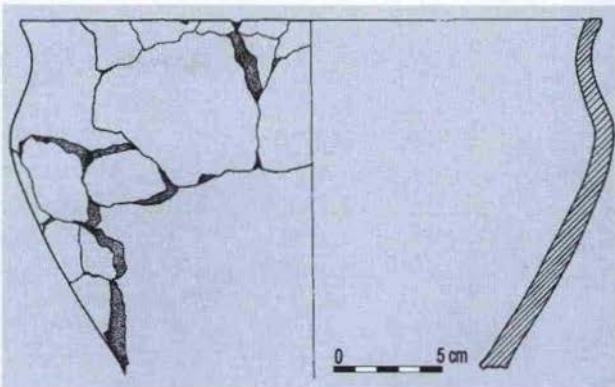
Niemal na wszystkich stanowiskach wytypowanych do badań ratowniczych odkryto ślady osadnictwa pochodzące z okresu od przełomu starożytności i wczesnego średniowiecza do czasów nowożytnych włącznie. Wśród nich stosunkowo mało występowało pozostałości z okresu wczesnego średniowiecza (sześć punktów osadniczych); przeważały natomiast materiały źródłowe datowane na XVI wiek i czasy późniejsze (11 punktów osadniczych). Podobnie, jak na "bydgoskim" odcinku autostrady, pozyskano w niewielkiej ilości źródła, których chronologię można byłoby odnieść do okresu późnego średniowiecza (dziewięć punktów osadniczych).

Wartość poznawcza materiałów źródłowych pochodzących z wczesnego średniowiecza jest bardzo zróżnicowana, choć z reguły niewielka (Szynych, stan. 12 i stan.13; Sztynwag, stan. 4; Ruda, stan. 3-6). Przeważały tu niewielkie serie silnie rozdrobionych naczyń ceramicznych występujących najczęściej poza obiektami, często na złożu wtórnym. Jedynie w przypadku dwóch stanowisk (Bocień, stan. 5 oraz Lisewo, stan. 26) odkryto bardziej liczebny materiał źródłowy zalegający w kontekście nielicznych jam osadniczych, umożliwiającą dokładniejsze ustalenia chronologiczne. W sumie na wszystkich stanowiskach znaleziono ponad 600 fragmentów naczyń ceramicznych, z czego największą ich serię (402 ułamki) pozyskano ze stan. 5 w Bocieniu. Na podstawie wyników analizy technologiczno-stylistycznej materiału stwierdzono, że odkryte fragmenty naczyń pochodzą zarówno ze starszych (Bocień, stan. 5; Lisewo, stan. 26; Szynych, stan. 12), jak i z młodszych faz wczesnego średniowiecza (Szynych, stan. 13).

Najstarsze typologicznie materiały odsłonięto na osadzie otwartej w Lisewie (stan. 26) usytuowanej w obrębie niewielkiej kulminacji terenowej na wysoczyźnie morenowej. Niestety, odkryto tu jedynie peryferie większego osiedla położonego na wschód od linii rozgraniczających pas autostrady. Wykazywało ono ślady silnego zniszczenia w wyniku procesów stokowych spowodowanych zapewne głęboką orką. Na powierzchni kilkunastu arów odkryto dziesięć, usytuowanych w układzie liniowym, jam osadniczych z reguły nieokreślonych pod względem swojego pierwotnego przeznaczenia (ryc. 34). Zachowane były one przeważnie jedynie w partiach spągowych. Materiał ceramiczny występujący w ich obrębie reprezentowany był głównie przez fragmenty naczyń należących do dwóch grup technicznych: niezdobionych naczyń przykrawędnie obtaczanych charakterystycznych dla najstarszej fazy garncarstwa chełmińskiego (GT II; VII-VIII wiek, ryc. 35; ryc. 36: 1, 3) oraz częściowo obtaczanych zdobionych narzędziem wielozębnym występujących głównie w II fazie rozwoju lokalnego garncarstwa (GT III; IX-1 połowy X wieku, ryc. 36: 2, 4-11). Ze względu na mało reprezentatywny zespół ceramiki naczyniowej trudno określić wczesną metrykę osady, przestrzennie łączącą się z obszarem

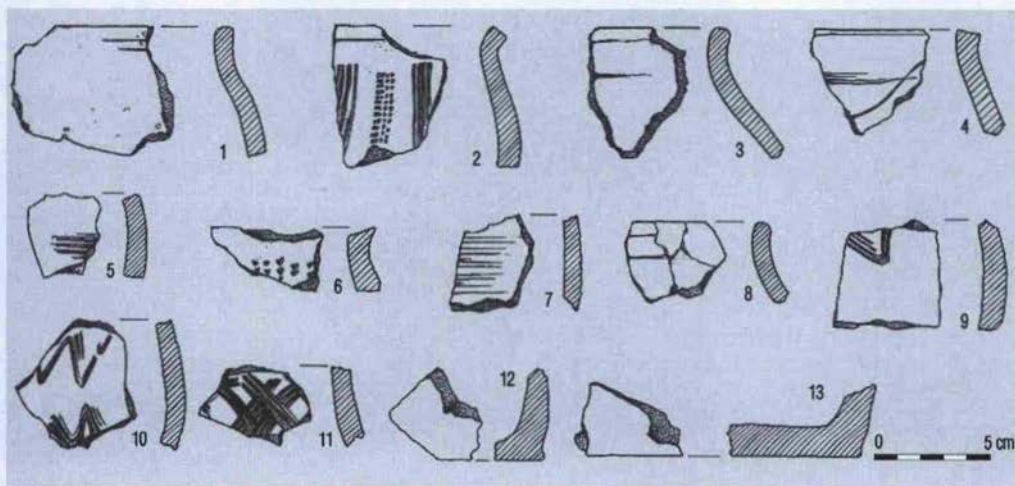
plemienia naddręckiego z centrum w Gronowie. W IX(X wieku omawiana osada wchodziła już w skład "lisewskiego" skupiska osadniczego szczebla mezoregionalnego odpowiadającego przestrzennie zapewne domenom małej grupy plemiennej lub jednostce terytorialnej typu *civitates* (W. Chudziak 1996, s. 178-179; tab. 36).

Największą wartość poznawczą mają materiały źródłowe z wielokulturowego stan. 5 w Bocieniu usytuowanego w dolnej części rozległego stoku niewielkiej kulminacji terenowej, znajdującej się w obrębie wysoczyzny morenowej, na krawędzi dolinki erozyjnej.

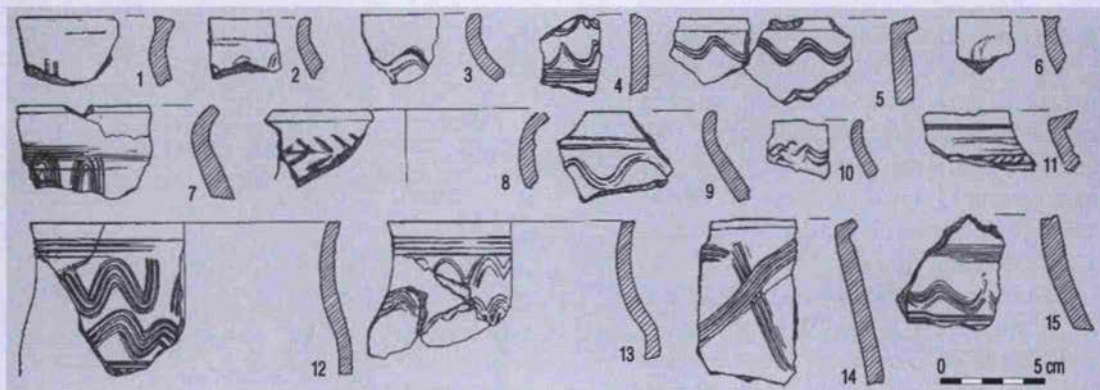
Ryc. 35. Lisewo, gm. loco, stan. 26. Naczynie ceramiczne przykrawędnie obtaczane.

Rys. D. Klajbor

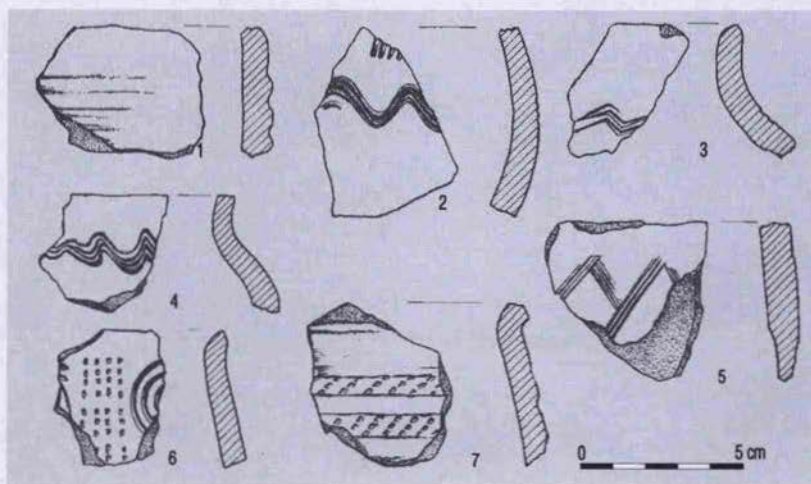

Ryc. 36. Lisewo, gm. loco, stan. 26. Wybór naczyń ceramicznych przykrawędnie (GT II) i częściowo obtaczanych (GT III). Rys. D. Klajbor

W liniach rozgraniczających pas autostrady znalazło się tu jedynie 13 obiektów jamowych pochodzących z peryferii osady, której zasadniczy trzon zlokalizowany był poza powierzchnią przeznaczoną do eksploracji (ryc. 37). Zalegały one na powierzchni kilkunastu arów, co nie oddaje jednak rzeczywistej wielkości osady zajmującej zapewne (jak wynika z rozrzutu materiału źródłowego na stanowisku (głównie kulminację terenu usytuowaną na wschód od krawędzi badanego pasa. Biorąc pod uwagę rodzaj odkrytych obiektów (m.in. paleniska; brak pozostałości budynków mieszkalnych) przypuszczać można, że odsłonięto część gospodarczą osiedla. Na podstawie wyników analizy materiału źródłowego, przede wszystkim ceramiki naczyniowej, okres użytkowania odkrytej partii osady datowany powinien być w ramach dwóch faz rozwojowych garncarstwa wczesnośredniowiecznego (IX-X oraz XI-XII wieku). Na uwagę zasługuje zwłaszcza odkrycie jednorodnego technologicznie i stylistycznie materiału ceramicznego pochodzącego ze starszych faz wczesnego średniowiecza, reprezentowanego przez naczynia ręcznie lepiące, częściowo obtaczane, charakterystyczne dla terytoriów północno-zachodnio-słowiańskich (typ Menkendorf; ryc. 38). Na osadzie znalazło się również fragmenty naczyń całkowicie obtaczanych, pochodzące z młodszego etapu użytkowania

Ryc. 38. Bocień, gm. Chelmsza, stan. 5. Wybór naczyń ceramicznych częściowo obtaczanych (GT III). Rys. D. Klajbor

Ryc. 39.
Bocień, gm. Chelmsza,
stan. 5.
Wybór naczyń ceramicznych
częściowo (GT III)
i całkowicie obtaczanych
(GT V).
Rys. D. Klajbor

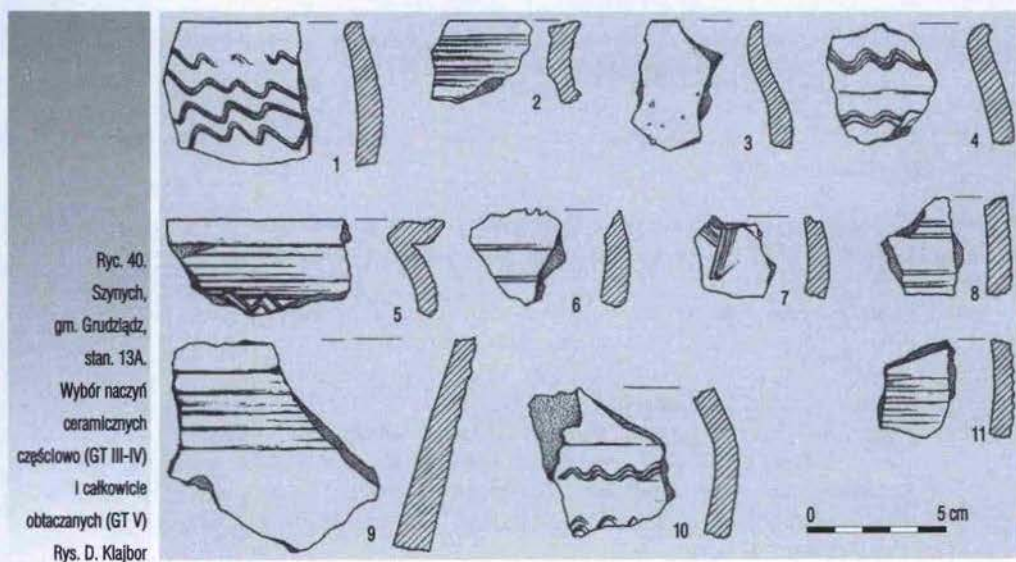
tego miejsca (ryc. 39). Zaznaczające się w materiale zabytkowym dwie fazy istnienia osady wiejskiej w Bocieniu przypadają na różne etapy kształtowania się lokalnych struktur osadniczych. W okresie wcześniejszym (IX-X wieku) omawiana osada wchodziła w skład "płuźnickiego" skupiska osadniczego szczebla mezoregionalnego odpowiadającego przestrzennie zapewne domenom małej grupy plemiennej lub jednostce terytorialnej typu civitates (W. Chudziak 1996, s. 178-180; tab. 37-38). W okresie późniejszym (XI-XII wieku) silniej zaznaczają się związki omawianej osady z ośrodkiem w Ryńsku, w ramach wspólnoty terytorialnej typu opolnego (W. Chudziak 1996, ryc. 33).

Stosunkowo niewielką wartość poznawczą mają natomiast materiały źródłowe odkryte w nawarstwieniach kulturowych na dwóch sąsiadujących ze sobą stanowiskach w Szynychu (stan. 12 i 13), usytuowanych na silnie zwydmionej kępie piaszczystej na terasie nadzalewowej w dolinie Wisły, w bezpośrednim otoczeniu nisko położonych utworów biogenicznych. Nieliczne fragmenty naczyń ceramicznych (ryc. 40) wykonanych w technice częściowego (GT III-IV) i całkowitego obtaczania (GT V) oraz brak archeologicznie uchwytynych śladów stałego zasiedlenia tego miejsca we wczesnym średniowieczu pozwala wnioskować o jego epizodycznym wykorzystywaniu, związanym zapewne z gospodarczą eksploatacją terenów nadwiślańskich, co mogło mieć miejsce zwłaszcza w warunkach stosunkowo niskiego stanu wody w Wiśle na przełomie I i II tysiąclecia n.e. (D. Bienias 1999, s.130).

Tak też może być datowany nieliczny materiał ceramiczny odkryty w nawarstwieńcach kulturowych w kilku miejscach rozległej formy terenowej przebadanej niemal w całości (ponad 5 ha; ryc. 41). Biorąc pod uwagę lokalne struktury zasiedlenia sądzić można, że miejsce to penetrowane było przez społeczności związane z mezoregionem, którego czoło stanowił ośrodek grodowy w Wabczu. Podobne wnioski wyciągnąć można analizując pojedyncze fragmenty naczyń wczesnośredniowiecznych odkryte na stanowisku w Rudzie (stan. 3-6), w obrębie nadwiślańskiej terasy nadzalewowej.

Minimalną wartość poznawczą mają, niestety, materiały źródłowe pochodzące z późnego średniowiecza. Ich obecność stwierdzono w przypadku sześciu stanowisk usytuowanych zarówno w strefie wysoczyznowej (Rogowo, stan. 23; Płachawy, stan. 25; Sarnowo, stan. 12 i 15), jak i w dolinie Wisły (Ruda, stan. 3-6; Sztynwag, stan. 4). W wielu przypadkach ich chronologia nie jest jednak pewna, gdyż przeważały pojedyncze fragmenty naczyń z reguły występujące na złożu wtórnym lub w kontekście stratygraficznym nielicznych obiektów o nieokreślonej funkcji (Lisewo, stan. 26; Płachawy, stan. 25; Sztynwag, stan. 4). Często współwystępowały one również z materiałami datowanymi na czasy nowożytne, stąd można sądzić, że przynajmniej część z nich może pochodzić z okresu późniejszego niż późne średniowiecze (problem datowania materiałów z XV-XVI wieku). Głównie były to ułamki naczyń tzw. stalowoszarych wypalonych w atmosferze redukcyjnej. Nie jest możliwe szczegółowe wnioskowanie na temat sposobów użytkowania badanych miejsc w okresie późnego średniowiecza. Nic nie wskazuje jednak na to, żeby odkryte jamy stanowiły pozostałość trwałej zabudowy mieszkalno-gospodarczej właściwej osiedlom wiejskim.

O wiele wyższą wartość poznawczą mają natomiast materiały źródłowe pochodzące z czasów nowożytnych. Rozpoznano je niemal na wszystkich badanych na odcinku toruńskim stanowiskach, choć miały one dość zróżnicowany charakter. Na szczególną uwagę zasługują pozostałości gospodarstw datowanych na XVII-XVIII wiek. Za takie uznać można zespoły różnorodnych jam osadniczych występujące w Szynychu (stan. 12 i 13), Sztynwagu (stan. 4) oraz w Lisewie (stan. 26). Dwa siedliska pochodzące z omawianego okresu stwierdzono na dwóch oddalonych od siebie o około 200 m kępach piaszczystych na terasie nadwiślańskiej w Szynychu. Na mapie Schrettera w skali 1:50000 kartowanej pod koniec XVIII wieku w miejscu tym zlokalizowana jest zabudowa wiejska w typie jednodworczych gospodarstw. W obu przypadkach zachowały się po nich liczne jamy, w tym

zasługujące na szczególną uwagę (z racji zachowanych pozostałości konstrukcji drewnianych – studnie: dwie odkryte na stan. 13 (ryc. 42 i 43) oraz tyleż samo na stan. 12 (ryc. 44). Najgłębsze z nich usytuowane na kulminacji wyniesienia wzniesione zostały częściowo z tzw. wolnej ręki (góra), częściowo zaś wkopane były w piaszczysty całec. Zbudowano je w konstrukcji zrębowej (Szynych, stan. 12A; obiekt 101; ryc. 44) lub przysłupowej z ocebrowaniem palisadowym (Szynych, stan. 13B; obiekt 105; ryc. 42 i 43) w owalnych wykopach o średnicy około 5-6 metrów i głębokości około 3,5-4 m. W jednym przypadku odkryto płytką studnię (Szynych, stan. 13A, obiekt 167) usytuowaną u podnóża stoku, na terenie zalewowym służącą zapewne jako miejsce do pojenia zwierząt domowych. Na obu stanowiskach odkryto liczny materiał ceramiczny, głównie naczynia cienkościenne wypalone w atmosferze zarówno redukcyjnej, jak i utleniającej. Na niektórych fragmentach zachowały się ślady polewy i malowania. Z wypełniska studni odkrytej w Szynychu (stan. 13A) pochodzą ponadto liczne tzw. zabytki wydzielone, w tym fragmenty trzech fajek kaolinowych, dwóch figurek ceramicznych oraz moneta Jana Kazimierza.

Podobną sytuację stwierdzono na stan. 5 w Sztynwagu, gdzie wystąpił duży kompleks jam osadniczych (105 obiektów) stanowiących pozostałość gospodarstwa wiejskiego zaznaczonego również na mapie Schrettera z końca XVIII wieku. Najmłodsze z nich miały już metrykę niewątpliwie współczesną (początek XX wieku). Stosunkowo mniejszy zespół jam o podobnej chronologii odkryto również w Lisewie (stan. 26), gdzie stwierdzono dwa skupiska obiektów gospodarczych, z których pozyskano liczny materiał ceramiczny oraz monetę niemiecką z 1873 roku. W przypadku pozostałych stanowisk przeważały głównie bliżej nieokreślone ślady osadnictwa nowożytnego, reprezentowane przez niewielkie serie ceramiki naczyniowej, najczęściej występującej w obrębie pojedynczych jam o nieokreślonej funkcji (Rogowo, stan. 26; Ruda, stan. 3-6; Płachawy, stan. 26) lub przeobrażonych warstw kulturowych (Kamionki Duże, stan. 2; Sarnowo, stan. 15; Sarnowo, stan. 12).

(W.Ch.)

Bibliografia

Wykaz skrótów:

- Kultura* – *Kultura pomorska i kultura grobów kloszowych. Razem czy osobno?*, red. T. Węgrzynowicz, J. Andrzejowski, E. Radziszewska, Warszawa 1995
- Ziemie* – *Ziemie polskie we wczesnej epoce żelaza i ich powiązania z innymi terenami*, red. S. Czopek, Rzeszów 1992

Bagniewski Z.

- 1987 *Mezolityczne społeczności myśliwsko-zbierackie południowej części Pojezierza Kaszubskiego*, Studia Archeologiczne, t. 17.

Bielenin K.

- 1973 *Dymarski piec szybowy zagłębiony typu kółkowego w Europie starożytnej*, Materiały Archeologiczne, t. 14, s. 5-101.
- 1974 *Starożytne górnictwo i hutnictwo żelaza w Górach Świątokrzyskich*, Warszawa.

Bienias D.

- 1999 *Zmiany warunków hydrograficznych w Dolinie Dolnej Wisły we wczesnym średniowieczu na podstawie źródeł archeologicznych*, [w:] *Studia nad osadnictwem średniowiecznym ziemi chełmińskiej*, red. W. Chudziak, Toruń, s. 93-136.

Bojarski J., Bokiniec E., Chudziak W., Gackowski J., Kukawka S.

- 2001 *Sprawozdanie z ratowniczych prac wykopaliskowych przeprowadzonych w 1999 roku w strefie planowanej budowy autostrady A-1 na odcinku województwa kujawsko-pomorskiego (b. woj. bydgoskie)*, [w:] *Raport 96-99. Wstępne wyniki konserwatorskich badań archeologicznych w strefie budowy autostrad w Polsce za lata 1996-1999*, Zeszyty Ośrodka Ratowniczych Badań Archeologicznych, Seria 1B : Materiały archeologiczne, red. Z. Bukowski, Warszawa, s. 49-77.

- Bokiniec E.
1985 *Osada z młodszego okresu przedrzymskiego i okresu wpływów rzymskich w Wielkim Welczu*, stan. 10. Maszynopis w bibliotece IAIE UMK, Toruń.
- Buczek B.
1961 *Osada kultury lużyckiej w miejscowości Kąty Małe, pow. Włocławek*, Materiały Starożytne, t. 7, s. 7-22.
- Bukowski Z.
1998 *Pomorze w epoce brązu w świetle dalekosiężnych kontaktów wymiennych*, Gdańsk.
- Chachlikowski P.
1994 *Osiedla kultury pucharów lejkowatych w Podgaju woj. włocławskie, stanowisko 6A*, Poznań.
- Chudziak W.
1996 *Zasiedlenie strefy chełmińsko-dobrzyńskiej we wczesnym średniowieczu (VII-XI wiek)*, Toruń.
- Chudziakowa J.
1968 *Cmentarzysko kultury lużyckiej w Małej Kępie pow. Chełmno*, Zeszyty Naukowe Uniwersytetu Mikołaja Kopernika, Archeologia, t. 1, s. 115-192.
1974 *Kultura lużycka na terenie międzyrzecza Wisły, Druwcy i Osy*, Warszawa-Poznań.
1975 *Materiały kultury lużyckiej z Kujaw. Powiat Inowrocław. Część II (K-L)*, Zeszyty Naukowe Uniwersytetu Mikołaja Kopernika, Archeologia, t. 5, s. 61-92.
1992 *Grodzisko kultury lużyckiej w Gzinie*, Toruń.
- Czopek S.
1991 *Grupa czernieczyńska – prezentacja i analiza źródeł*, Prace i Materiały Zamojskie, t. 3, s. 45-142.
1992 *Południowo-uscibodnia strefa kultury pomorskiej*, Rzeszów.
1995 *Osady kultury pomorskiej – uwagi o stanie badań*, [w:] *Kultura*, s. 273-280.
- Dąbrowska T.
1992 *Wpływy jastorfskie na kulturę przeworską w młodszym okresie przedrzymskim* [w:] *Kultura przeworska*, Lublin, s. 71-88.
- Dąbrowski J.
1997 *Epoka brązu w północno-uscibodniej Polsce*, Białystok.
- Dernoga M., Fredrych A.
1985 *Osada ze schyłku środkowego okresu lateńskiego w Białosłiwie, woj. Piła*, Fontes Archaeologici Posnanienses, t. 34, s. 66-76.
- Gaerte W.
1929 *Urgeschichte Ostpreußens*, Königsberg.
- Garbsch J.
1965 *Die norisch-pannonische Frauentracht im 1. und 2. Jb.*, Münchner Beiträge zur Vor- und Frühgeschichte, t. 11, q München.
- Grygiel R.
1995 *Sytuacja kulturowa w późnym okresie balsztackim i wczesnym lateńskim w rejonie Brześcia Kujawskiego*, [w:] *Kultura*, s. 319-359.
- Gula K.
1981 *Metalurgia*, [w:] *Prabistoria ziem polskich*, t. 5: *Późny okres lateński i okres rzymski*, Wrocław, s. 335-351.
- Haftka M.
1983 *Wyniki badań ratowniczych na stanowisku wielokulturowym, tzw. Dębowej Górze, w miejscowości Kaczynos, gm. Stare Pole, woj. Elbląskie, Pomorania Antiqua*, t. 11, s. 169-185.
- Janikowski J.
1968 *Cmentarzysko kultury lużyckiej w Boluminie, pow. Chełmno*, Zeszyty Naukowe Uniwersytetu Mikołaja Kopernika, Archeologia, t. 1, s. 75-113.
1976 *Międzyrzecze Wisły, Druwcy i Osy w okresach: późnolateńskim i wpływów rzymskich*. Maszynopis w Archiwum Muzeum Okręgowego, Toruń.
- Jazdzewski K.
1939 *Kujawskie przyczynki do zagadnienia tubylczości Słowian na ziemiach polskich*, Wiadomości Archeologiczne, t. 16, s. 106-161.

- Kirkowski R.
1982 *Wielki Węlcz, gm. Grudziądz, woj. toruńskie, stanowisko 10*, [w:] Informator archeologiczny, Badania 1981, Warszawa, s. 129-130.
1987 *Kultury cyklu wstęgowego na ziemi chełmińskiej*, Toruń.
- Kobusiewicz M.
1999 *Ludy zbieracko-łowieckie północno-zachodniej Polski*, Poznań.
- Kokowski A.
1999 *Archeologia Gotów. Goci w Kotlinie Hrubieszowskiej*. Lublin.
- Kondracki J.
1998 *Geografia regionalna Polski*. Warszawa.
- Kostrzewski B.
1950 *Przedmioty brązowe i żelazne z grodu kultury lużyckiej w Biskupinie*, [w:] III Sprawozdanie z prac wykopaliskowych w grodzie kultury lużyckiej w Biskupinie w powiecie żnińskim za lata 1938-1939 i 1946-1948, Poznań, s. 95-105.
- Kostrzewski J.
1958 *Kultura lużycka na Pomorzu*, Poznań.
- Koško A.
1991 *Specyfikacja rozwoju kulturowego społeczeństwa Nizy Polskiego w dobie schyłkowego neolitu i wczesnej epoki brązu. Zarys problematyki*, Lubelskie Materiały Archeologiczne, t. 6, s. 23-37.
- Kukawka S.
1991 *Kultura pucharów lejkowatych na ziemi chełmińskiej w świetle źródeł ceramicznych*, Toruń.
1997 *Na rubieży środkowoeuropejskiego świata wczesnorolniczego*, Toruń.
- Kulczycka-Leciejewiczowa A.
1968 *Ze studiów nad kulturą ceramiki wstęgowej w Polsce*, Archeologia Polski, t. 13, s. 56-124.
- Kozłowski J. K., Kozłowski S. K.
1977 *Epoka kamienia na ziemiach polskich*, Warszawa.
- Łuka L. J.
1985 *Kontakty wymienne ludności grupy kaszubskiej i grupy chełmińskiej kultury lużyckiej w świetle znalezisk gromadnych*, Pomorania Antiqua, t. 12, s. 17-59.
- Malinowski T.
1985 *Wielkopolska w otchłani wieków*, Poznań.
- Mazurek W.
1995 *Kultura pomorska a tzw. kultura grobów kłosowych na Lubelszczyźnie*, [w:] *Kultura*, s. 159-170.
- Michalski J.
1983 *Zagadnienie systematyzacji i interpretacji obiektów nieruchomych (Ze studiów nad osadami otwartymi kultury lużyckiej)*, Materiały Starożytne i Wczesnośredniowieczne, t. 5, s. 135-196.
- Miśkiewicz J.
1961 *Cmentarzysko kultury lużyckiej w Mariankach pow. Włocławek*, Materiały Starożytne, t. 7, s. 223-244.
- Niesiołowska-Wędzka A.
1989 *Procesy urbanizacyjne w kulturze lużyckiej w świetle oddziaływań południowych*, Wrocław.
- Okulicz J.
1973 *Pradzieje ziem pruskich od późnego paleolitu do VII w. n.e.*, Wrocław.
- Piaskowski J.
1969 *Cechy materiałowo-technologiczne wyrobów żelaznych jako kryteria kulturowo-chronologiczne*, Wiadomości Archeologiczne, t. 34, s. 332-354.
- Podgórski J. T.
1992 *Fazy cmentarzysk kultury lużyckiej i pomorskiej na Pomorzu Wschodnim*, [w:] *Ziemia*, s. 199-214.
- Poleska P.
1986 *Osada grupy tynieckiej na stan. 1 w Przemęczanach, woj. krakowskie*, Materiały Archeologiczne, t. 23, s. 135-182.

Schild R.

1975 *Późny paleolit*, [w:] *Prabistoria ziem polskich*, t. 1, Warszawa, s. 159-338.

Szafrński W.

1955 *Skarby brązowe z epoki wspólnoty pierwotnej (IV i V okres epoki brązowej) w Wielkopolsce*, Warszawa-Wrocław.

Szamałek K.

1987 *Kruszwicki zespół osadniczy w młodszej epoce brązu i w początkach epoki żelaza*, Wrocław.

Szmańda J.

2000 *Sprawozdanie z ekspertyzy geomorfologicznej stanowiska archeologicznego w okolicy Rogowa* (druk ulotny), Toruń.

Wawrzykowska B.

1994 *Z badań nad kulturą pucharów lejkowatych w południowo-zachodniej części ziemi chełmińskiej*, [w:] *Neolit i początki epoki brązu na ziemi chełmińskiej*, red. L. Czerniak, Grudziądz, s. 175-188.

Wołagiewicz R.

1981 *Kultury oksyuska i wielbarska* [w:] *Prabistoria ziem polskich*, t. 5: *Późny okres lateński i okres rzymski*, Wrocław, s. 135-177.